

Sermayenin Bölgesel Kalkınma Eğilim(ler)i: Kalkınma Ajansları Yasası Üzerine Tarihsel-Coğrafi Materyalist Bir İnceleme

İbrahim Gündoğdu

I. Giriş

Toplumsal ilişkileri tek yönlü süreçler merkezinde yeniden yapılandıran neo-liberalizm, “devlet-piyasa işbirliği”, “toplumsal eşgüdüm”, “mekansal farklılıklar” gibi kavramlar eşliğinde son on yıl içerisinde önemli bir değişim yaşamaktadır. Kapitalist ilişkilerin dünya ölçeğinde işleyişinde önemli roller üstlenen kurumların ajandalarından izlenebilecek bu değişim, önemli ölçüde “kalkınma” sorunsalına odaklanmakta: IMF, Dünya Bankası ve OECD gibi uluslararası örgütler ilişkide bulunduğu ülkeleri belirli kalkınma programlarına yönlendirirken (OECD, 1997; WB, 1999), Avrupa Birliği ve NAFTA gibi ulus-üstü yapılar yeni üretken ekonomik organizasyonları, yönetim biçimleri ve sosyal ilişkileri çağırarak çeşitli kalkınma politikaları üzerinde yükselmektedir (Keating, 1998). Öte yandan toplumsal sınıfların tümünü kesen bir “ortak iyi” varsayımı ile yüklü “kalkınma” mefhumuna yönelik bu ilgi, ulus-altı bölge coğrafyalarıyla hem sınırlandırılmakta hem de tanımlanmaktadır. Bu süreçte “bölgesel kalkınma” günümüz kapitalizminin yeniden yapılanma dinamiklerinin temel mottolarından biri olurken, bir çok ülkede mevcut devlet yapısı içerisinde Bölgesel Kalkınma Ajansı (BKA) adıyla yeni bir politik-kurumsal biçim oluşturulmaktadır.

BKA’lar ulus-devletlerin bölgesel coğrafyaları üzerinde ekonomik gelişme potansiyelini açığa çıkaracak, teşvik edecek, yönlendirecek ve rekabetçi sosyo-ekonomik ağlar yaratacak kurumsal yapılar olarak tanımlanmaktadır (Halkier vd., 2002; Kayasü vd., 2003). Farklı örnekleri olmakla birlikte Ajanslar, başta işadamları örgütleri olmak üzere yerel aktörlerin katılımıyla oluşturulan yönetim kurullarının yürütmesinde çalışacak “yönetişim” kurumları biçiminde tasarlanmakta; bölge planı ve gelişme stratejileri hazırlama, firmalara yönelik çeşitli destek (kredi, tek-

noloji, organizasyon vb.) programları geliştirme, ulusal ve uluslararası bölgesel kalkınma fonlarını yönetme, tanıtım ve yatırımcılara danışmanlık yapma gibi önemli yetkiler ile donatılmaktadır. Bu çerçevede BKA'lar neoliberalizmin uzun süredir gözden düşürdüğü “müdahalecilik” yaklaşımını yeni bir biçimde (ve mekanda) geri çağırmasını temsil ederken, aynı zamanda “devletin yeniden yapılandırılması” sürecinin önemli bir parçası olmaktadır.

Günümüz kapitalizminin kalkınma ve ulus-altı bölge coğrafyalarına yönelik sözkonusu ilgisi Türkiye’de de ifade bulmuş ve “küresel ekonomiye” eklenme girişimlerinin temel başlıklarından biri “bölgesel kalkınma” olmuştur (DPT, 2000: 59-71; 2005: 91-94; TEPAV, 2007). Bölgesel kalkınma mefhumu yakın dönemde çeşitli yasal düzenlemelere konu olmakla birlikte, özel olarak, hem mevcut devlet-ekonomi/toplum ilişkilerindeki değişimlere hem de devlet iktidarının kurumsal mimarisinde yukarıda andığımız doğrultuda değişiklikler öngören Kalkınma Ajansları Yasası’na kaynaklık etmiştir. Yirmi altı bölgede oluşturulacak Kalkınma Ajansları için genel bütçe vergi gelirlerinden %0,5, il özel idareleri bütçesinden %5, belediyelerin kendi bütçelerinden %1 ve ayrıca Ticaret ve Sanayi Odalarının bütçesinden %1 oranında pay ayrılması planlanmıştır. (Buna göre 2004 yılı bütçesi, Ticaret ve Sanayi Odaları payı ve AB fonları hariç, 625 milyon YTL olarak tahmin edilmiştir). Bir başka deyişle bölge ölçeğinde sınırlı bütçeye sahip yeni bir devlet gücü oluşturulmaktadır. Ancak gerek AB bölgesel fonlarının kullanımındaki kilit rolü gerekse üretken yatırımların ve çeşitli ekonomik düzenleme araçlarının bölgesel farklılıklara yönelik artan ilgisi düşünüldüğünde, Ajansların Türkiye kapitalizminin hem uluslararasılaşma sürecinde hem de içerde birikim kaynağı arayışında daha fazla gündeme geleceğini öngörmek mümkündür. BKA’ların daha etkin ekonomik-politik yapılar dönüşümü, bir yandan devlet ile toplum/ekonomi arasında ilişkilerde diğer yandan devletin kurumsal mimarisinde değişim anlamına gelecektir. Dolayısıyla “bölgesel kalkınma” dinamikleri, Türkiye’de mevcut devlet biçiminde ekonomik, politik, kurumsal ve mekansal boyutlarıyla önemli değişikliklere yol açmaya aday gözükmektedir.

Bu makale günümüzün ekonomik-politik yeniden yapılanma sürecinin önde gelen unsurlarından biri olan bölgesel kalkınma mefhumunu Türkiye’de bölgesel politika alanındaki güncel gelişmelere referansla incelemeyi amaçlıyor. İlgili literatürün ve belirli ölçüde bu literatürden beslenen Türkiye’deki tartışmaların meseleyi (yerleşme, demokrasi, mekansal farklılık ya da AB, federalizm, ulusal kalkınma gibi) sorunlu ve/veya sınırlı kavramlara indirgeyerek bütünsel ve dinamik ilişkilerinden uzak biçimde ele alma eğilimi, yazının alternatif bir kuramsal yaklaşım oluşturmasını gerekli kıldı. Bu nedenle makalenin ikinci bölümü bu yönde bir çabaya ayrıldı. Daha sonraki bölümler ise Türkiye’de bölgesel kalkınma olgusunun gelişimi üzerine odaklanıyor. Üçüncü ve dördüncü bölümde, olgunun içsel ilişkilerini ve temel dinamikleri kavramak için Türkiye’de toplumsal ilişkilerin ekonomik, politik ve mekansal bi-

çimlerinin içiçe gelişiminin “arkeolojik kazısı” yapılıyor. Beşinci bölüm, yakın dönem gelişmelerine bakıyor ve sermaye sınıfının “bölgesel kalkınma” ile bağlarını irdeliyor. Altıncı bölüm ise sözkonusu bağların devlet ile ilişkilerini tartışmayı hedefliyor. Bu kapsamda yakın dönemde TBMM’de kabul edilen “Kalkınma Ajansları Yasası” etrafında süren mücadeleler inceleniyor. Yedinci bölüm ise önceki bölümlerde yapılan tartışmaların sonuçları ışığında genel bir değerlendirme sunmayı hedefliyor. Sonuç niteliğindeki bu bölümde, Türkiye’de sermayenin bölgesel kalkınma eğilim(ler)inin yakın gelecekte alacağı olası biçimlere değiniliyor ve bu bağlamda emekçi sınıfların karşı-mücadeleleri için kısa değerlendirmede bulunuyor.

II. Birikim Süreci, Kalkınma ve Ulus-altı Bölge Mekanı: Kuramsal Bir Tartışma

Neoliberalizm olarak adlandırılan kapitalist yeniden yapılanma sürecinin sonunu ilan ettiği “kalkınma” ideolojisini 90’lı yıllarının ortasında -bu defa ulusaltı bölge coğrafyasında- geri çağırması, 1970’lerde açığa çıkan yapısal krizin aşılmasını ele verirken aynı zamanda birikim dinamiklerinin coğrafya/mekan ile oldukça önemli bir ilişki kurduğunu göstermektedir. Bu ilişki son yıllarda sosyal bilimlerin alanında çeşitli incelemelerin konusu yapılmıştır. Bu çalışmalarda genellikle sermayenin yerler arasındaki hareketliliğinin yol açtığı olumsuz iklime karşı belirli bölgelerde görülen “ekonomik başarılardan” hareketle, mekansal yapıların/farklılıklarının günümüz kapitalizminde oldukça önemli hale geldiği belirtilmektedir. Serbest piyasa mekanizmasının başarısızlıklarının ortaya çıkmasıyla neoklasik kuramcılar tarafından da sahiplenilen bu vurgular (Krugman, 1991; Ohmae, 1995), ekonomik olanı tekil bireylerin rasyonel tercihlerinin toplamının ötesinde toplumsal, kültürel ve kurumsal özellikleriyle kavrayan yeni-kurumsalcı yaklaşım tarafından daha geniş bir çerçevede ele alınmaktadır. Buna göre, günümüzün küresel ekonomik koşullarında ABD’de Silikon Vadisi, İtalya’da Emilia-Romagna ya da Almanya’da Baden-Württemberg gibi bazı bölgelerde görülen “ekonomik başarılar”; ticarete konu olmayan ve kolayca başka yerlere taşınamayacak sosyal ilişkiler-bağlar, kurumsal yapılar ve kültürel normlar, özetle “mekana-özü varlıklar” (space-specific assets) sayesinde gerçekleşmiştir. Ayrıca “başarı” örneklerinin gösterdiği üzere, sözkonusu mekansal varlıkların organizasyonu için en uygun yer ulus-altı bölge mekanıdır. Dolayısıyla “yeni bölgencilik” (new regionalism) olarak adlandırılacak bir politikayla ulus-altı bölge coğrafyalarında güçlü içsel (endogenous) ilişkilere sahip sanayi kümelenmeleri (clusters) ve etkin yöneti(şi)m kurumları oluşturulmalıdır (Amin ve Thrift, 1992; Storper ve Walker, 1994). Böylelikle bölge coğrafyaları “özgün varlıklarını” ortaya çıkaracak ve sermayenin küresel ölçekte hareketliliği karşısında savunmacı konumdan çıkıp “öğrenen” (learning) ve kalkınan bölgelere dönüşeceklerdir (Storper, 1997; Amin, 1999).

Bu tür değerlendirmeler toplumsal ilişkileri çatışmasız işbirliği biçimleri olarak görmeyi yanı sıra, devlet gücünü sosyo-mekansal olarak yeniden yapılandı-

ran bir dönüşümü işlevsel bir gereklilik olarak betimlemektedir. Dolayısıyla devlet-toplum/ekonomi ilişkilerine teknik-organizasyonel bir düzenleme sorunu olarak yaklaşmaktadır. Halbuki toplumsal ilişkilerin ekonomik-politik biçimleri ve coğrafi kompozisyonu, sınıfların/toplumsal grupların hem temsiliyet ilişkilerini hem de toplumsal kaynaklara sahiplik, erişim ve kullanım durumlarını ifade etmektedir. Bu nedenle onların yeniden tanımlanması kaçınılmaz olarak toplumsal-sınıfsal gerilimleri, mücadeleleri ve politik projeleri içermek durumundadır (Gough, 2004a). Ancak “üretkenlik” vurgusu ve “teknisist” bakışıyla bu hakim yaklaşım, ulus-altı bölgeselleşme ile devlet-toplum ve devlet-ekonomi ilişkilerinin değişen nitelikleri arasındaki bağlantıları ve bunların toplumsal sınıflar üzerindeki eşitsiz etkilerini yadsımaktadır. Tüm bu çelişkili, gerilimli ve çatışmalı ilişkiler ise “öğrenen bölge” gibi mekana yönelik fetişistik vurgularla görünmez kılınmaktadır. Sonuçta birikim süreci, devlet, sivil toplum ve ekonomi ile coğrafya/meکان arasındaki çelişkili-karmaşık bağlar, teknolojik ve örgütsel olarak daha üretken bir kapitalist ilişki nasıl örgütlenebilir sorusuna indirgenmekte ve böylelikle toplumsal gerçekliğin sosyo-mekansal çatışmaları ihmal edilmektedir (Lovering, 1999).

Öte yandan toplumsal güç ilişkilerine referansla daha eleştirel bir çerçeveden hareket eden düzenleme yaklaşımı ise bu süreci yeni birikim rejimi ile yerleşik düzenleme biçimleri arasındaki coğrafi/mekansal uyumsuzluk bağlamında değerlendirmektedir. Buna göre, hem üretim ve tüketim biçimleri hem de bunların düzenlenmesi-yeniden üretim biçimleri arasında uzunca bir süre belirli bir tutarlı bağ (nexus) kurabilen Fordist birikim rejiminin içerdiği (aşırı birikim eğilimi, para politikası ve ücret-fiyat ilişkileri gibi) kriz dinamiklerinin sürdürülemez bir duruma gelmesi sermaye hareketlerinin artmasına neden olmuştur. Sözkonusu hareketlilik ulus-üstü ve ulus-altı mekanlarda yeni üretim ve birikim coğrafyaları oluştururken, homojen ve tek bir ulusal coğrafya temelinde kurulan sosyo-politik düzenleme biçimlerini (ücretler, devlet müdahaleleri, sosyal politikalar, kurallar ve normlar) yetersiz kılmakta ve yeniden yapılanmaya zorlamaktadır. Bu nedenle mevcut düzenleme biçimleri yeni birikim kalıplarına uygun olarak hızla uluslararasılaşmakta (internationalization), ulusal tek-tiplikten uzaklaşmakta (denationalization) ve piyasa ve sivil toplum odaklı (destatization) hale gelmektedir. Bu kapsamda bazı düzenlemeci yaklaşımlar bu süreci daha çok sermayenin kriz dinamiklerini aşma çabasının sonuçları ve gereklilikleri etrafında açıklamaktadır (Jessop, 1994; 2002; Peck ve Tickell, 1994; Brenner, 1998; 2004).¹ Buna karşın işlevselci açıklamadan sakın-

1 N.Brenner'in Batı Avrupa'da yakın dönem sosyo-mekansal değişime ilişkin değerlendirmeleri işlevselciliğe varan bu tür açıklama biçiminin çarpıcı bir örneğidir. Brenner, İkinci Dünya Savaşı'ndan bugüne yaşanan sosyo-mekansal dönüşümü Mekansal Keynesçilik (1960-70), Fordizmin Krizi (1970-80), Kentsel Girişimcilik (1980-90) ve Metropolitan Bölgeselcilik (1990-...) olarak dönemselleştirmektedir. Buna göre sosyo-mekansal değişim, birikim rejimleri ile devlet arasında düzenlemede eksiklikler/boşluklar (regulatory deficits) ortaya çıkması ile gerçekleşmektedir. Bu çerçevede Bölgesel Kalkınma Ajansları gibi ulus-altı bölgesel yapılar, “kentsel girişimciliğin” hem toplumsal olarak hem de mekansal olarak düzenleyici işlevlerde yetersizliğinin ve daha müdahaleci yeni düzenleme biçimlerine ihtiyacın sonucudur (Brenner, 2004:477).

mak amacıyla, benzer bir kavramsal çerçeve içerisinde, toplumsal güç ilişkilerine ve sosyo-mekansal mücadelelere de vurgu yapılmaktadır (Jessop, 2000; MacLeod, 2001; Swyngedeouw, 2004).

Fiziksel ve sosyal doğayı oluştururken yerlere dahil olmak, yerleri yeniden yapılandırmak ve kontrol etmek, çatışmalı sosyo-mekansal süreçler yoluyla gerçekleşir... Politik strateji geliştirme ve sosyo-mekansal mücadele sıklıkla ölçek meseleleri etrafında döner, ve güç dengelerini değiştirmek genellikle ölçeklerin köklü bir yeniden eklemlenmesi ya da bütünüyle yeni bir 'ölçek bütünü' (gestalt of scale) üretimiyle ilişkilidir. Son iki on yılı tanımlayan sosyo-mekansal dönüşümler, önceki güç ilişkilerinin dönüştürüldüğü bu tür yeniden ölçek yapılandırmalarına kanıttır" (Swyngedeouw, 2004: 42).

Ancak bu anlamlı vurgulara rağmen düzenleme yaklaşımı olarak adlandırılan kavramsal çerçeveye ilişkin bazı temel sorular hala gündemdedir: Sosyo-mekansal süreçler ile birikim rejimi arasındaki ilişki nedir? Sosyo-mekansal mücadeleler ve politik stratejiler nasıl ve neden daima birikim rejimine uygun düzenleme biçimlerine yol açmaktadır? Bu bağlamda, sayısız güç ilişkileri kompozisyonunun sosyo-mekansal dönüşüm taleplerini ortaklaştıran ve bu taleplerin son yirmi yılın yeniden yapılması ile somutlanmasını sağlayan içsel bağlar nelerdir?

Bu temel sorular, düzenleme yaklaşımı içerisinde sosyo-mekansal güç ilişkilerine ve mücadelelere vurgu yapan analizler tarafından "rizomatik coğrafi konumlar" ya da "önceki güç ilişkileri" gibi aşırı soyut genellemeler ve her dönem için geçerli tarih-dışı (a-historical) kavramlar ile karşılanmaktadır. Sonuç ekonomi ile politika, yapı ile fail, soyut -mekansal olmayan- süreçler (üretim yöntemleri, değer üretimi, birikim rejimi) ile somut -mekansal- biçimler (politik stratejiler, hegemonik projeler, düzenleme biçimleri vb.) arasında dışsal ilişkiler kuran bir kavramsal çerçeve olmaktadır. Bu ise ekonomik işlevselcilik ile politik çoğulculuk arasında gidip gelen bir yaklaşımı kaçınılmaz kılmaktadır (Roberts, 2001). Böylelikle kapitalist toplumsal ilişkilerin karmaşık sosyo-mekansal gerçekliği, ya "mekansal sabitler" (spatial fixes) (Harvey, 1999(1982)), "mekansal-zamansal sabitler" (spatio-temporal fixes) (Jessop, 2000) ve "ölçeksel sabitler" (scalar fixes) (Brenner, 1998; 2004) gibi kavramlarla ifade edilen birikim rejimine karşılık gelen tutarlı düzenleme biçimlerine indirgenerek çelişkisiz ve çatışmasız bir biçimde takdim edilmekte; ya da "mekansal olarak farklılaşan düzenleyici süreçler" (MacLeod, 2001) ve "rizomatik coğrafi konumlar" (Swyngedeouw, 2004) gibi kavramlarla içsel bağlarından ve bütünsel varoluşundan kopuk politik çatışma yığını olarak resmedilmektedir.

Ancak, düzenleme yaklaşımının kuramsal başlangıç noktasını oluşturduğu gibi, kapitalist gelişme süreci (değer üretimi, realizasyonu ve sermaye birikimi) hem üretim tarzından kaynaklı soyut mantıksal çelişkiler (ölü emeğin canlı emek üzerindeki tahakkümü, emeğin -soyut ve somut biçimleriyle- yeniden üretimi, aşırı birikim ve değersizleşme eğilimi) içermekte hem de "tamamlanmamış" yapısı nedeniyle sü-

rekli olarak sosyal, politik ve kültürel “değer-dışı biçimler” (non-value forms) ile ilişki içerisinde ilerlemektedir (krş. Aglietta, 1979; Jessop, 1990; 2000). Dolayısıyla somut toplumsal gerçeklik, üretim tarzına içkin soyut mantıksal çelişkilerin dışsal olarak *belirlediği* farklı “değer-dışı biçimlerinin” ayrı ayrı varoluşlarından daha çok, somut “değer-dışı biçimlerin” de oluşumuna dahil olduğu mantıksal (logical) ve çelişkili bir ilişkinin diyalektik hareketinin yol açtığı bütünsel çeşitlilik olarak ortaya çıkmaktadır (Gunn, 1989). Bu nedenle sosyal gerçekliğin analizinde, “yapı” ile “fail”, “ekonomi” ile “politika”, “soyut” ile “somut” ya da “genel” ile “özel” biçiminde varsayılan bir dizi “ikilik” (duality) değil, kapitalist toplumsal ilişkinin temel çelişkileri ve onların somut hareketi esas alınmalıdır (Roberts, 2001). Coğrafya/mekan ise bu hareketin kuşkusuz içkin bir parçası olmaktadır. Çünkü kapitalist toplumsal ilişkiler coğrafyalar *boyunca* farklılaşmakta (somut emeğin, sınıf ilişkilerinin ve diğer yerel sosyo-ekonomik koşulların farklı emek süreçleri oluşturması), çelişkilerini mekansal biçimlerde açığa vurmakta (emek gücünün, üretken sermayenin ve metanın belirli yerel özellikler içerisinde üretimi ile değer bu özelliklerden soyutlanarak daha geniş coğrafyalarda oluşumu arasındaki mekansal çelişki, belirli bir üretkenlik düzeyi etrafında oluşturulan yerel ekonomik uyum ile sermaye biçimlerinin artan yersel hareketliliği arasındaki mekansal çelişki ve sonuçta bunların yol açtığı eşitsiz mekansal gelişim) ve yeniden üretimini belirli bir yerde ve yerler arasında mekansal düzenlemeler/hiyerarşiler *yoluyla* sağlamaktadır (Gough, 1991).

Dolayısıyla çelişkili kapitalist ilişkinin diyalektik hareketi coğrafya/mekan boyutunu her düzeyde içerirken, oluşturduğu karmaşık sosyo-mekansal gerçeklik ne kurumsal analizlerin varsaydığı gibi içsel bağlarından yoksun özgün mekansal farklılıklar demeti, ne de düzenleme yaklaşımının sunduğuna benzer bir mekansal düzenleme biçimi olmaktadır. Aksine bu gerçeklik kapitalist çelişkilerin gerilimli sınıf ilişkileri, politik projeler ve mücadeleler ile farklı mekanlarda ve mekansal hiyerarşilerde biçimlendirilen içsel bağlara sahip tutarsız ve istikrarsız sonuçlar olarak ortaya çıkmaktadır (Gough, 2004a). Bu nedenle sosyo-mekansal gerçekliği anlamaya dönük bir çabanın, temel kapitalist çelişkileri esas almakla birlikte mekansal boyutu her düzeyde analize dahil etmesi gerekmektedir. Toplumsal ilişkiler ile mekansal yapılar arasındaki bağları bu çerçevede ele alan bir yaklaşım, yukarıda değindiğimiz soyut süreçler-somut biçimler ikiliğini aşabilecek ve (mekanda ve mekanlar arasında) maddi varoluşları inceleyen gerçek anlamda bir materyalist analiz sunacaktır.

Bu doğrultuda önemli bir başlangıç noktası David Harvey tarafından sağlanmıştı. *Sermayenin Sınırları (The Limits to Capital)* adlı kitabında Harvey, sermayenin değer üretim ve gerçekleşme döngülerini içeren bir süreç olduğunu belirterek, bu sürecin sabitlik (fixity) ile hareketlilik (movement) momentlerine sahip gerilimli bir içsel ilişki eşliğinde ilerlediğini söylemektedir. Harvey’e göre, sermayenin üretken, para ve meta biçimleri bu gerilimli ilişkiyi farklı mekansallıklar (sabitlik ve

hareketlilik alanları) üretmek yaşarken, ortaya çıkan çatışmalı mekansallıklar birikimin genel işleyişini mümkün kılacak mekansal sabitler/hiyerarşiler oluşturularak çözümlenir. Ancak sermaye belirli bir yerde aşırı birikim ve değersizleşme sorunu ile karşılaştığında yeni değerlendirme alanları bulma arzusu ile mekansal hareketliliğini artırır ve mevcut çözümü geçersizleştirecek yeni mekansallıklar üretmeye yönelir. Yerleşik mekansal yapıların varlığını tehdit eden ve yeni yersel ittifaklara/mücadelelere yol açan bu “sabit-sizlik” hali, nihayetinde, yerel ve kısmi olan ile soyut emeğin yerel-üstü düzeydeki sonuçlarını belirli bir uyum içerisinde birleştirebilecek yeni mekansal sabitler/hiyerarşiler üretimi ile çözümlenir (Harvey, 1999(1982): bölüm 12 ve 13). Bu tür mekansal sabit üretimi, sadece ekonomik süreçleri (üretim alanları, finansal ilişki ağları) değil, aynı zamanda politik süreçleri (yönetim biçimleri, kurumsal organizasyonları, devlet-toplum ilişkileri) de kapsar. Harvey’e göre, kapitalist ilişkilere içkin sözkonusu mekansal çelişkiler politik iktidarı farklı mekanlarda farklı biçimlerde kurmakta ve devlet-toplum/ekonomi ilişkilerine hiyerarşik fakat çoğul ve çatışmalı bir nitelik vermektedir:

politik sistem de benzer nedenlerle benzer hiyerarşik doğrultular boyunca örgütlenir. Bu hiyerarşi içerisinde ulus devlet kilit bir konum işgal ederken, ulusüstü örgütler küresel eşgüdümlere yönelik ihtiyacı yansıtır. Bölgesel, kentsel ve mahalli yönetsel düzenlemeler genel ve yerel meseleler arasında bağlantı kurar. Bu hiyerarşik yapı içerisindeki düzeyler arasında, tek-düze ve ayrılmaz bir fenomen biçiminde devlet teorilerini anlamsızlaştıran sayısız çatışma bulunur (Harvey, 1999(1982): 423).

Harvey’in tarihsel-coğrafi materyalizm olarak adlandırdığı bu yaklaşım, hem kapitalist toplumsal ilişkiler ile mekan arasında her düzeyde işleyen çelişkili-karmaşık bağları ortaya çıkarmakta hem de bunların ürettiği sosyo-mekansal gerçekliği ekonomi ile politika, yapı ile fail ya da soyut süreçler ile somut biçimler gibi fetişistik ikiliklere ayırmadan analiz etmede önemli bir yol açmaktadır. Ne var ki “sabitlik ve hareketlilik olarak çelişkili sermaye ilişkisi” kavramsallaştırmasının sosyal gerçekliği bütünsel çeşitliliği içerisinde açıklama potansiyeli, Harvey’in sermaye mantığı tutkusuna yenik düşmektedir. Harvey’in tarihsel-coğrafi materyalist yaklaşımı, sınıf ilişkilerini (sermaye ile canlı emek arasındaki temel ekonomik-politik tahakküm ve bağımlılık biçimlerini) değil sermayenin genel aşırı birikim eğilimi ve evrensel “mekansal sabit” arayışını esas aldığından, coğrafyalar boyunca farklılaşan birikim ilişkilerini ve yol açtığı işbirlikçi ve çatışmalı sınıf konumlarını gözardı etmektedir (Gough,1992: 282-4).² Bu nedenle şematik, genel ve tek taraflı (gelişmiş coğrafyadan azgelişmiş coğrafyalara doğru) işleyen bir sosyo-mekansal gelişme dinamiği öne çıkmaktadır. Halbuki sermaye birikim süreci -özellikle günü-

2 Gough’un (2004b: 515) belirttiği gibi, Harvey’in analizlerinde bireysel sermaye, sermaye fraksiyonları ya da genel olarak sermaye arasındaki ayrımlar oldukça belirsizdir. Öyle ki, kapitalist çelişkilere yönelik sermayenin farklılaşan mekansal yanıtlarından söz ederken Harvey bunları sosyo-mekansal özellikleri ile ayırtırmaktan kaçınmakta ve “bazı sermayeler” ya da “farklı sermaye fraksiyonları” terimleri ile tanımlamayı tercih etmektedir (1999(1982): 420-1).

müzde vardığı uluslararasılaşma düzeyi ile- çeşitli mekansal işbölümü ilişkileri içerisinde farklı sosyo-mekansal niteliklere sahip sermayeler ve sınıf ilişkileri oluşturmaktadır (Cox, 2002; Bryan, 1995). Ayrıca bu süreçte mekansal yapılar/hiyerarşiler yıkılıp yeniden yapılan bir örüntü olmanın ötesinde, sınıf ilişkilerinin içkin bir parçası olarak bulunmakta ve güç mücadelelerinin/politik projelerin kurucu unsuru olmaktadır (Gough, 2004a; Ercan ve Oğuz, 2006). Dolayısıyla bütünlüklü bir tarihsel-coğrafi materyalist yaklaşım, birikim sürecinin mekansal çelişkilerinin yanısıra coğrafyalar boyunca farklılaşan sınıf ilişkileri ve aktörleri belirlemeli; toplumsal gerçekliği bu mekansal çelişkiler, çatışmalar ve bunlar üzerinde yükselen politik projeler temelinde değerlendirmelidir.

Bu doğrultuda bir yaklaşımın Cox'un (2002) "ölçeksel işbölümü" (the scale division of labor) kavramı ve Bryan'ın (1995) sermaye fraksiyonları tanımlaması etrafında geliştirilebileceğini düşünüyoruz. Cox, birikim sürecinin çelişkili mekansallığının ve değersizleşme eğiliminin, sermaye ve diğer toplumsal aktörleri Harvey'in sözünü ettiği yerleşik mekansal yapıları savunma, ayrıştırma (decentralization), geliştirme ya da terk etme stratejileri üretmeye zorladığını, aynı zamanda her durumda meta zincirleri ve piyasaları genişleterek işbölümü ilişkilerinin coğrafyasını değiştirdiğini ileri sürer. Bu durum birikim süreçlerini aynı anda birden çok coğrafyanın parçası haline getirirken sözkonusu coğrafyalar üzerinde çatışmalı işbölümü konumlarına, mevcut ekonomik-politik yapıların lehlerine tanımlanmasını arzulayan aktörlerin yersel ittifaklarına ve bu yönde kesif mücadelelere neden olmaktadır. Öte yandan birikim süreçlerine ve devlete yeni biçimler veren bu işbölümü konumları ve mücadeleler, ulusal-uluslararası ayırımına indirgenemeyecek çeşitlikte farklı coğrafi biçimler ve hiyerarşiler içerisinde ilerlemektedir. Bu çerçevede sosyo-mekansal gerçekliği, ne devlet ile ekonomi şeklindeki bir toplumsal ayırım ne de ulusal ile uluslararası şeklindeki bir mekansal ayırım temelinde ele almak mümkündür. Cox, "ölçeksel işbölümü"³ kavramını bu noktada önemli bulur. Çünkü hem devlet hem de sermaye, çeşitli coğrafi işbölümü ilişkileri/hiyerarşileri (ölçeksel işbölümü) içerisinde yürütülen mücadelelerle cisimleşmektedir. Dolayısıyla toplumsal gerçekliği ideal tiplere indirgemenen bütünsel çeşitliliği ile anlamak için ölçeksel işbölümünün ekonomik-politik aktörlerine ve onların somut mücadelelerine odaklanmak gerekmektedir (Cox, 2002:106-7).

Bu bağlamda Dick Bryan'ın uluslararasılaşma sürecinde sermaye içerisinde ortaya çıkan fraksiyonel ayrımlara ilişkin geliştirdiği çerçevenin Cox'un sözünü ettiği ölçeksel işbölümü ve aktörlerini somutlaştırabileceğini düşünüyoruz. Bryan, günümüz birikim süreçleri ve dinamiklerinin ne sanayi, ticaret ve finans ne de yerli ve

3 Toplumsal gerçekliğin mekansallığını ifade etmek için literatürde benzer anlamlara sahip coğrafya, mekan ve yer gibi terimlere başvurulmaktadır. Birbirlerinin yerine kullanılacak bu terimler genelde toplumsal gerçekliğin tek bir düzlemde alansal karşılığını ifade etmektedir. Fakat "ölçek" terimi, bu durumun ötesinde gerçekliğin farklı düzlemlerdeki alansal karşılıklarını da kapsar. Dolayısıyla diğer coğrafi terimlerden farklı olarak, "ölçek" kavramının belirli toplumsal süreçlerin ortaya çıktığı alanlar arasındaki farklılıkları/sınırları/ilişkileri karşıladığını belirtmeliyiz (bkz. Smith, 1993: 99; Gough, 2006: 28-9).

yabancı temelindeki sermaye ayrımları üzerinden açıklanabileceğini söyler. Aksine, birikim süreci içerisinde üretim, gerçekleşme ve yeniden üretim döngülerinin mekansal kompozisyonları temelinde yapılacak bir ayırım daha açıklayıcıdır. Bryan'a göre, sermayenin uluslararasılaşma sürecinde dört farklı sermaye fraksiyonu ortaya çıkmaktadır: birikim döngüsünü bütünüyle dünya ölçeğinde yürütebilen *küresel sermaye*; bütünüyle ulusal coğrafya ile sınırlı kalmak zorunda olan *ulusal sermaye*; uluslararası piyasalara entegre olmuş fakat üretimini ancak ulusal coğrafya içerisinde yapabilen *yatırım-sınırlı sermaye*; ve üretimini uluslararası alanda gerçekleştirebilen ancak ulusal pazar için çalışan *piyasa-sınırlı sermaye*. Her bir sermaye biçimi içinde bulunduğu ekonomik-politik yapılara yönelik kendi sosyo-mekansal niteliklerini güçlendirecek ölçek stratejileri geliştirmekte, bu yönde çeşitli yersel ittifaklar oluşturmakta ve böylelikle sınıf ilişkileri, devlet-toplum/ekonomi ilişkileri ve devletin kurumsal yapısı yeniden biçimlenmektedir (Bryan, 1995:89-102).

Bryan'ın birikim sürecinin ölçeksel işbölümü temelinde sermaye tanımlaması, hem buraya kadar vardığımız sonuçlar ile uyumlu hem de somut analizler için yol göstericidir. Ne var ki, Bryan, sermayenin uluslararasılaşması ve ulus-devlet tartışmalarına eleştirel bir yaklaşım geliştirme amacıyla olduğu için coğrafi ölçek olarak ulus mekanını temel almış ve ulus-altı coğrafyaları ihmal etmiştir. Bu nedenle Bryan'ın yaklaşımının özellikle günümüzde birikim sürecinin belirgin bir alanı olarak ortaya çıkmaya başlayan ulus-altı coğrafyalara doğru genişletilmesi ve bu çerçevede tanımlanabilecek aktörlerin de analize dahil edilmesi gerektiğini düşünüyoruz. Aşağıda bu yöndeki bir değerlendirme ışığında, Türkiye'de yakın dönemde BKA'ların kuruluşu ile belirginleşmeye başlayan ulus-altı bölgesel kalkınma ve yöneti(ş)i(m) olgusunu incelemeye çalışacağız. Ancak olgunun içsel ilişkilerini ve temel dinamiklerini anlamak için öncelikle tarihsel bir analize başvuracağız.

III. Bir Ölçeksel İşbölümü İlişkisi Olarak Türkiye Kapitalizmi

Türkiye Cumhuriyeti, tarihsel olarak, sermayenin uluslararası gelişimine 19. yüzyılın ortalarından itibaren eşitsiz biçimde eklemlenmiş Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülüşü içinden, toplumsal işbölümü ilişkilerini ulusal coğrafya temelinde dönüştürmeyi öngören bir ulus-devlet projesi olarak ortaya çıkmıştır. Politik olarak üniter ve merkeziyetçi bir biçim alan bu proje, ulusal ölçekte bütünleşik bir iç pazar oluşturmayı ve bu temelde uluslararası iş bölümü ilişkileri içerisinde daha güçlü bir konum elde etmeyi hedeflemiştir. Müslüman-Türk eşraf, askeri-sivil bürokrasi ve toprak sahibi köylülerin yerleşik işbölümü ilişkilerine karşı itirazlarının ekonomik ve politik olarak ifade bulduğu sözkonusu ulus-devlet projesi, işbölümü ilişkilerinin coğrafyasında köklü değişikliklere giderek içeride sermaye birikiminin önünü açmıştır. Başkent'in Anadolu'nun ortasına taşınması, ulusal coğrafyayı birbirine bağlayan örümcek ağı tipi demiryolu ve karayolu uygulamaları ve devlet fabrikalarının küçük Anadolu şehirlerine kurulması gibi dönemin temel politikaları, imparatorluğun ülke içi kaynakları doğrudan sermayenin uluslararası dolaşımına bağ-

layan İstanbul ve İzmir gibi liman şehirleri odaklı doğrusal (lineer) işbölümü coğrafyalarını ortadan kaldırırken, iç pazar bütünleşmesi görece yüksek bir ekonominin doğmasını sağlamıştır (Tekeli, 1982: 370).⁴ Bu tür bir iç pazar bütünleşmesi, 1950'li yıllara doğru gelindiğinde, ticari sermaye dolaşımının İstanbul, İzmir ve (siyasi başkent olması nedeniyle) Ankara gibi birkaç şehir çevresinde yoğunlaştığı ve diğer bölgelerin bu dolaşıma ucuz kaynak ve işgücü sağladığı oldukça eşitsiz ve çatışmalı bir coğrafi işbölümü ilişkisi ortaya çıkarmıştır (Ercan, 1999: 44). Öyle ki bu on yıl boyunca, birikim sürecinde ticari sermayeden üretken sermayeye dönüşüm ve emek gücünün az gelişmiş bölgelerden büyük kentlere göçü biçiminde iki temel sınıfsal dinamik yoğunlaşmış, işbölümü ilişkilerinde hem sosyal hem de mekansal olarak hızlı bir değişim yaşanmıştır.⁵

Sözkonusu köklü sosyo-mekansal değişim temelinde oluşan sınıfsal gerilimler ve sınıf aktörleri arasında yeni politik dizilişler Türkiye'yi 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesine götürürken, ülke kaynaklarını üretken sanayi yatırımlarına seferber eden ve uluslararası işbölümüne ithal ikamesi ile eklenen yeni bir coğrafi işbölümü ilişkisi ortaya çıkarmıştır (Gülalp, 1993). Bu ilişki devlet merkezli bir ulusal kalkınma stratejisi etrafında inşaa edilmeye çalışılırken, planlama nosyonu ve Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) bu inşaanın temel araçları oluyordu: 1961 Anayasasına göre ekonomik kalkınma ve toplumsal adalet artık ulusal ölçekte hazırlanacak bir plan etrafında geliştirilecek ve bu yönde beş yıllık planlar DPT tarafından yapılacaktı. Bir başka deyişle ulusal planlama, sözkonusu coğrafi işbölümü ilişkisi içerisinde toplumsal kesimlerin rızası temelinde işlemesi öngörülen bir hegemonya aygıtı arayışı olarak ortaya çıkıyordu (Yalman, 2002:16). Ne var ki önceki coğrafi işbölümüne karşı oluşturulan toplumsal ittifakları belirli ölçüde temsil eden bu planlı kalkınma perspektifinin bürokrat plancıların tasarımı (conception) ile sınırlı olduğu, hem Türkiye burjuvazisinin mesafeli duruşu hem de gelişmekte olan işçi sınıfının özerk varoluşu ile kısa zamanda anlaşılacaktı.⁶ Bununla birlikte plan tasarımı, toplumsal işbölümü ilişkilerini tüm yönleriyle şekillendirecek bir hegemonya aygıtı olarak işlemese de, ithal ikamesi yoluyla sanayi sermayesinin etkinliğini artırma ve bu dönemde doğabilecek olumsuz sonuçları hafifletme amacına yönelmiş-

4 Yerel sermaye birikimi lehine işleyen işbölümü coğrafyalarındaki sözkonusu değişikliklerin, emperyalist merkezlerin müdahalelerini sınırlandıran kapitalizmin dünya krizi koşullarında gerçekleştiği gerçeğini önemli bir not olarak belirtmeliyiz.

5 Türkiye'de 1960'lı yıllarda holding adı altında bir araya gelmiş büyük sermaye gruplarını sosyal ve mekansal nitelikleri ile inceleyen 1976 tarihli anlamlı bir çalışma, bu şirketlerin temelde 1950'li yıllarda yaşadıkları köklü sosyal ve mekansal değişim neticesinde ortaya çıktıklarını belirler. Örneğin 1963 yılında Koç Holding'e dönüşecek şirket, 1920'lerin sonunda Ankara'da ticaret yaparken 1938 yılında anonim şirket olmuş, ilk kez 1948 yılında ithal ikamesine yönelik üretim şirketleri kurmaya başlamış ve 1950'li yıllarda üretim, dağıtım, pazarlama ve yönetim coğrafyalarını ulusal ölçekte oluşturmuştur. Benzer bir biçimde 1960'lı yılların ortasında Sabancı Holding'e dönüşecek şirket, 1954 yılında Bossa dokuma fabrikasını kurduktan sonra ticaret, bankacılık ve sanayi alanlarında yatırımlarını hızla çeşitlendirmiş ve coğrafi olarak genişlemeye başlamıştır (Tekeli ve Menteş, 1982 (1976)).

6 27 Mayıs 1960'a varan toplumsal ittifak zemininde özerk bir güç elde eden bürokrat plancıların ekonomik gelişme ve toplumsal adaleti birlikte sağlamaya dönük kalkınma perspektifinin burjuvazi tarafından kısa zamanda öksüz bırakılmasına ilişkin ayrıntılar için bkz. Erder vd. (2003) ve Akçay (2007).

tir. Kalkınma ve toplumsal adalet nosyonları hem birbirinden ayrı olarak ele alınmış hem de mekansal olarak farklı ölçeklerde değerlendirilmiştir: kalkınma ulusal ölçekte ekonomik göstergelere dayalı bir sanayileşme meselesi olurken, toplumsal adalet bu sürecin coğrafyalar arasında ortaya çıkardığı dengesizliklerin çeşitli teşvik ve yardım politikaları ile azaltılması ya da hafifletilmesi olarak görülmüştür. 1963 yılından itibaren DPT tarafından hazırlanan beş yıllık kalkınma planları ilki etrafında şekillendirilmiş; ikincisi ise bölgesel politikaların ve bölge planlarının konusu yapılmıştır (Tekeli, 1982: 370-2).⁷ Böylelikle bölgesel politikalar devlet merkezli ulusal kalkınma stratejisi içerisinde görece *apolitikleştirilmiş* (*depoliticized*) bir çerçeveye yerleştirilmiştir: çünkü bu bölgesel politikalar hem sınıf ilişkilerinin doğrudan belirlendiği sanayileşme politikalarına müdahil olmadan yeniden dağıtımın coğrafi paylaşımı ile sınırlandırılmış hem de sınıfsal ilişkilerin üzerinin örtüldüğü coğrafya temelli talepleri hareketleri canlı kılmıştır.

Bu çerçevede devlet merkezli ulusal kalkınma stratejisi, ithal ikamesi ile uluslararası işbölümü ilişkilerine eklenirken, sanayi sermayesinin etkinliğini artırma amaçlı kalkınma planlarının ulusal ölçekte tanımlandığı ve “yeniden dağıtımçı” nitelikte bölgesel politikalarla ulus-altı coğrafyaların birbirine bağlandığı bir coğrafi işbölümü ilişkisi öngörüyordu. Bu coğrafi işbölümü ilişkisi, politik mücadele süreçlerine bağlı olarak farklılaşmakla birlikte, sosyo-mekansal krize girdiği 1970lerin sonuna kadar geçerli olmuştur. Bu dönemin sosyo-mekansal bilançosunu ortaya koyan Tekeli (1982), devlet merkezli ulusal kalkınma stratejisinin ulusal coğrafyayı üç ana gruba parçaladığını belirlemektedir. Buna göre, İstanbul ve onun tamamlayıcısı Kocaeli ile Bursa, İzmir ve Ankara illeri birinci grubu; Antalya, İçel, Adana, Hatay ve Gaziantep gibi güney illeri ikinci grubu; Hakkari, Van, Diyarbakır, Siirt ve Bitlis, Muş, Ağrı gibi doğu illeri ise üçüncü grubu oluşturmaktadır. Birinci grup illerde üretken sanayi yatırımları temelinde hızlı bir gelişme yaşanırken, ikinci grup illerde gelişme daha çok doğal konum üstünlükleri ile belirli bir ortalama civarında tutunabilmiş, ancak üçüncü grup illerde gelişme göstergeleri Türkiye ortalamasının oldukça altında kalmıştır.⁸ Dolayısıyla 1963-1977 yılları arasında yıllık %7.5 civarında imalat sanayi artışı sağlayan yerleşik coğrafi işbölümü ilişkisi, 1980 yılı itibariyle üretken sanayi yatırımlarının yoğunlaştığı dört ilin (ve başkent Ankara'nın) ve Adana gibi tarımsal üretim ve diğer doğal üstünlükleri ile belirli bir farklılık sunan bir kaç güney ilinin dışında, doğu illeri başta olmak üzere Anadolu

7 Eraydın (2006: 37-8), Türkiye'de bölgesel planlamanın gündeme geliş sürecini anlatırken sözünü ettiği ayrımı doğrulamaktadır: “Ekonomik politikalarda yeni bir evreyi temsil eden ve planlı gelişme ve sanayileşme üzerine kurgulanan yeni gelişme döneminde ekonomik büyümede önemli çıkışlar yaşanırken, tüm bu gelişmelerin bölgesel düzlemde eşit olarak dağılmadığı izlenmiştir...Gelişme ve kalkınmadaki bölgesel eşitsizliğin üstesinden planlama ile gelinebileceği görüşü Bölge Planlama tartışmalarını ve uygulamalarını gündeme getirmiştir”.

8 Örneğin, İstanbul, Kocaeli ve Bursa illeri 1960 yılında ülke nüfusunun %9.35'ini barındırırken bu oran 1980'de %14.67'ye çıkmıştır. Ayrıca ülke gelirinin %27.49'u da bu illerde elde edilmektedir. Öte yandan İstanbul ve Kocaeli illerinde kişi başına gelir Türkiye ortalamasının iki katının üzerinde seyrederken, üçüncü grup illerde ortalamanın üçte biri civarında inmektedir. Bir başka deyişle, birinci grupta üçüncü grup iller arasında yedi kata varan eşitsizlik oranı ortaya çıkmaktadır (Tekeli,1982:382)

illerinin hepsinin gelişmenin oldukça gerisinde kaldığı eşitsiz ve parçalı bir coğrafya bırakmıştır. Bir başka deyişle devlet merkezli kalkınma stratejisi, ulusal ölçekte ithal ikameci sanayi politikalarını hakim kılmış, fakat bu sürecin ödenmesi gereken toplumsal maliyeti olarak düşünülen bölgesel politikaları yeterince uygulamamıştır (Tekeli, 1982: 388). Sonuçta bu dönemde ulus-altı coğrafyaların büyük bir kısmı üretken yatırımların gelişmediği, ancak sınırlı ticari sermayenin dolaşım ve ucuz işgücü mekanları olarak kullandığı yerler olarak kalırken, üretken sermaye yatırımlarını İstanbul-Kocaeli koridoru merkez olmak üzere dört büyük kentte yoğunlaştırmış ve ulusal pazara yönelik holding biçiminde ithal ikameci bir sermaye birikmiştir (bkz. Tekeli ve Menteş, 1976).⁹

Ne ki bu coğrafi işbölümü ilişkisinin sosyal ve mekansal çelişkileri, 1970'li yıllarda yani kapitalist ilişkilerin uluslararası ölçekte yaşadığı krizin ulusal ölçekteki çelişkilere eklendiği bir bağlamda, açığa çıkmıştır. Sermaye ile canlı emek arasında ulusal pazarın büyümesi temelinde ve devletin merkezi rolü etrafında kurulan dengelemlere (yüksek kar oranı-yüksek ücret-yeniden dağıtım) dayanan ithal ikameci coğrafi işbölümü ilişkisi, ulusal pazarın büyümesinin sınırlarına varılması ve emekçi sınıfların sermaye karşısında yaygın bir örgütlü güç oluşturması sonucu hem ekonomik hem de politik olarak çıkmaza girmiştir. Söz konusu sosyo-mekansal sınırlar karşısında hakim sermaye sınıfı uluslararası pazarlara yönelmek zorunda kalırken (Ercan, 2002) uluslararası ölçekte neoliberal proje ile buluşmuş ve köklü bir sosyo-mekansal yapılanma sürecine koyulmuştur. Bu doğrultuda Türkiye burjuvazisi, 12 Eylül askeri darbesi eşliğinde, uluslararası piyasalara erişimini sağlayacak düzenlemelere gitmeye çabalarken, uluslararası işbölümü ilişkileriyle neoliberal projenin talepleri çerçevesinde eklenmiştir.

IV. Neoliberal Dönem: Yapısal Uyum ve Pragmatik Yerelleşme

Sermayenin dünya ölçeğindeki krizine karşılık uluslararası hakim kapitalist aktörlerin geliştirdiği neoliberal proje, Türkiye'de işbölümü ilişkilerinin 1980'li yıllarda yaşadığı köklü dönüşümde belirleyici olmuştur. Kuralsızlaştırma, özelleştirme ve piyasalaştırma uygulamaları ile işleyen değer yasası yerleşik sosyo-mekansal yapıları parçalayıp uluslararası sermayenin etkinliğine daha fazla tabi kılmıştır (bkz.

9 Tekeli ve Menteş'in Koç, Sabancı ve İş Bankası gruplarını inceleyerek holdinglerin mekansal örgütlenmesine ilişkin vardığı sonuçlar 1970'lerde Türkiye'de sermayenin ölçeksel işbölümünü resmetmesi açısından çarpıcıdır: "Türkiye'deki holding sistemlerinde tarımsal hammadde üretimi, otomotiv sanayinin yan sanayileri ve dağıtım şirketlerinin perakendeci uçları olan bayiler küçük girişimcilere bırakılmaktadır... Holding sistemi etrafında küçük girişimciler ağının tutulması bazı hallerde ekonomik nedenlere dayanmakla beraber, birçok halde de siyasal nedenlere dayanmaktadır. ... Holdingler dayanıklı tüketim malları için satış alanlarını örgütlerken bunların tamir ve bakımlarını yapan servis istasyonlarını da örgütlemek zorundadır. Servis istasyonları da genellikle satış bayilerinin indirdiği yerleşme kademesine kadar inmektedir. Holdinglerin bu konudaki tutumu, satış örgütünün kurulmasındaki tutuma benzerdir. Bölgesel ölçekteki üst kademe kuruluşları holding tarafından kurulmakta, daha alt kademedeki servis istasyonları küçük girişimcilere bırakılmaktadır. ... Türkiye'nin holding şeması içerisinde ihracat işlevlerinin gelişmemiş olması nedeniyle ülke dışında bir alansal örgütlenme söz konusu değildir, ama ülke dışında az sayıda metropoliten merkezde noktasal örgütlenmeler vardır" (1976: 274-286).

Güler, 1996). Bununla birlikte değer yasası yerleşik coğrafi işbölümü ilişkileri üzerindeki *düzenleyici* etkisi birikimin önündeki sosyal ve mekansal engelleri kaldırmış ve uluslararası piyasalarda rekabet edebildiği ölçüde Türk burjuvazisi için yeni fırsatlar yaratmıştır. Bu nedenle neoliberal politikalar, büyük sermayenin uluslararası coğrafyalarda rekabetini artıracak birikim stratejileri ve düzenlemeler ile birlikte gündeme gelmiştir (Tünay, 2002). Bu süreçte yerli sermaye, bir yandan ancak ucuz emek gücü ve doğal kaynaklar temelinde rekabet imkanı bulduğundan bu alanları daha fazla kontrol edecek birikim stratejilerine yönelirken (Ercan, 1999), diğer yandan sınırlı birikim alanı ve yoğunlaşan rekabet karşısında daha fazla desteğe ihtiyaç duyduğundan mevcut bölüşüm politikalarını kendi lehine yeniden yapılandırmaya girişmiştir. Bu çerçevede ulusal kalkınmacı devlet ve onun yeniden dağıtım düzenekleri “muhalif ama hegemonik” olarak nitelendirilebilecek piyasacı bir söylem ile tasfiye edilmeye başlanmıştır (Yalman, 2002: 19-20).

Sözkonusu gelişmeler işbölümü ilişkileri açısından birbiriyle ilişkili iki temel sonuca yol açmıştır. İlk olarak, yerli sermayenin uluslararası piyasalarda rekabet etmeye dönük birikim stratejileri yalnızca işbölümü ilişkilerini değil onun coğrafyasını da köklü biçimde değiştirmiştir. Sermaye emek üzerinde daha fazla kontrole yönelik uygulamalara yönelirken, emek sürecini parçalamak ve coğrafi olarak ayırıştırmak da bu eğiliminin önemli bir parçasını oluşturmuştur. Çünkü mekansal ayırıştırma stratejisi sermayeye hem karlılık önünde engel görünen mevcut işçi örgütlülüğünü esnetme ve parçalama hem de daha ucuz emek gücüne erişme imkanı veriyordu. Fabrika ölçeğinden başlayarak emek sürecinin coğrafi örüntüsünü değiştiren bu strateji, ucuz iş gücü mekanları olan Anadolu illerine kadar uzanmış ve Türkiye'nin sanayi coğrafyasını köklü biçimde yenilemiştir (bkz. Eraydın, 1992). Bu süreçte, geleneksel sanayi kentlerinin yakınlarındaki Adapazarı, Bilecik, Tekirdağ, Eskisehir ve Manisa gibi kentler sanayi coğrafyasının yayıldığı ilk alanlar olurken, Organize Sanayi Bölgeleri (OSB) kuruluşu¹⁰ eşliğinde Antep, Kayseri, Denizli ve Konya gibi iller de yeni sanayi coğrafyaları olarak öne çıkmıştır (bkz. Ataay, 2001).

İkinci olarak, uluslararası rekabete yönelik sözkonusu birikim stratejileri devletin sosyo-mekansal biçiminde bazı değişikliklere yol açmıştır. Neoliberal politikaların devletin bölüşüme yönelik harcamalarını azaltması, ulus-devleti öncelikle toplumsal yeniden üretime yönelik rollerinden uzaklaştırmıştır. Bu durumun ilk sonuçlarından birisi, ulus-altı coğrafyaların daha fazla, yerel kaynaklara yaslı ekonomik gelişme stratejilerine daha fazla bağlı mekanlara dönüşüm süreci olmuştur (Şengül, 2003: 201-2). Yerel coğrafyaları sermayenin uluslararasılaşması ile yoğunlaşan eşitsiz gelişme dinamiklerinin eline bırakan bu politikanın yol açacağı olumsuz sonuçlar ise, kentsel rantların kontrolünü yerel yönetimlere devreden bir yerel-

10 1960'lı yıllardan itibaren beş yıllık planlarda ifade edilen Organize Sanayi Bölgeleri uygulamasının ilki Bursa'da 1962 yılında Dünya Bankası kredi desteği ile gerçekleştirilmiştir. 1980'lerin ortasına kadar büyük kentlerde olmak üzere sadece dört tane ile sınırlı olan OSB sayısı, daha sonraki yıllarda hem yüksek bir oranda artış göstermiş hem de coğrafi olarak yaygınlaşmıştır. 2007 yılı itibarıyla toplam 235 tane OSB'nin varlığından ve 475 tane OSB inşaatından söz edilmektedir (Müftüoğlu, 2005).

leşme stratejisiyle hafifletilmek istenmiştir (Ersoy, 2003; Güler, 1992; Şengül, 2001: 136-165).

“Pragmatik yerelleşme” olarak nitelendirilebileceğimiz bu strateji, neoliberal politikaların arkasındaki kapitalist aktörler için iki noktada oldukça önemli idi: yerelleşme, hem devletin bölüşümcü uygulamalarının daraltılmasına maddi ve ideolojik destek olacak hem de yerel coğrafyaları sınıf ilişkilerinin öncelikli alanı olarak belirlediği ölçüde başta emekçi sınıflar olmak üzere toplumsal aktörleri daha fazla disipline edecekti. Çünkü “bölüşümcü” politikalardan mahrum kalmaya başlayan yerelliklerdeki toplumsal aktörler, sermayenin uluslararasılaşan dinamikleri karşısında tüm çatışan farklılıklarını bir kenara bırakmak ve rekabet gücünü geliştirmek için daha üretken işbirliği ve uzlaşma biçimleri geliştirmek zorunda kalacaktı. Bir başka deyişle yerelleşme stratejisi, neoliberalizm içerisinde disipline edici *apolitikleştirilmiş* bir sınıfsal/toplumsal ilişki oluşturacaktı. Bu, sermayenin yeni ölçeksel işbölümü eğilimine ucuz emek gücü üzerindeki kontrol gücü oranında katılabilecek yerel kapitalist aktörler için de oldukça işlevsel bir stratejiydi. Böylelikle hakim sermaye sınıfları ile yerel kapitalistler arasında kurulan bir zımni ittifak, ulus-devletin neoliberal yeniden yapılandırılması sürecine belirli bir yerelleşme programını da eklemiştir: yerel coğrafyalar, kentsel rant kullanımını ve toplulukçu siyaset ile sınırlandırılmış bir çerçevede ayrı bir ölçek olarak tanımlanmış ve bu coğrafyaların uluslararasılaşan birikim dinamikleri içerisinde yatırım çekecek yöresel özellikler ve pazarlama biçimleri oluşturularak ekonomik gelişme sağlanmaları öngörülmüştür. Bu ölçeksel işbölümü ilişkisi önceki dönemlerden devraldığı eşitsiz yapılarıyla yerel coğrafyaları daha zayıf ve güçsüz bırakıp bölgesel eşitsizlikleri yoğunlaştırırken, aynı zamanda belirli yörelerde “yeni sanayi odakları” oluşumuna da yol açmıştır.¹¹

Bu çerçevede Türkiye kapitalizmi, neoliberal politikaların sonuçlarının her dü-

11 1987 yılı ile 1995 yılını karşılaştıran bir çalışma, Marmara Bölgesinin Gayrisafi Milli Hasıladaki payının %35'ten %37'ye yükseldiğini, buna karşın Doğu Anadolu'nun payının % 4'ten %3.5'e gerilediğini ve GAP yatırımlarına rağmen, Güneydoğu Anadolu Bölgesinin %5 'te kaldığını belirtmektedir (aktaran Ercan, 2006:56). (GAP'a ilişkin not: Bu dönem için bölgesel politikaların önemli ölçüde gündemden düştüğünü belirlerken, GAP yatırımlarından söz etmek bir zıtlık olarak değerlendirilmemelidir. İthal ikameci dönemin projesi olan GAP, bölgesel ekonomik dengesizleri azaltmakla birlikte ağırlıklı Kürt nüfusunun yaşadığı bir bölgenin ulus-devlet mekansallığına içerilmesine yönelik politik amaçları da taşıyordu. Bu nedenle diğer bölgesel politikalardan farklı bir içerik taşıyan proje, neoliberal işbölümü ilişkileri içerisinde de sürdürülmüştür. Bununla birlikte bu süreçte GAP projesinin öncelikleri değişmiş; sulama ve istihdam yaratıcı yatırımlar geri plana bırakılırken, ülkenin batı bölgelerindeki sanayinin ihtiyacı doğrultusunda daha çok enerji yatırımları gerçekleştirilmiştir (bkz. Sönmez, 2007; Arı,2006). Öte yandan, aynı çalışmadaki Akdeniz bölgesinin payının %11.96'dan 12.22'ye yükseldiği bilgisi bazı bölgelerin yeni ölçeksel işbölümü ilişkileri içerisinde doğal ve toplumsal özellikleri ile yatırım çekebildiklerini göstermiştir. Bu dönemde bölgesel eşitsizliğin arttığını belirleyen bir başka çalışma, benzer biçimde, Denizli, Kayseri, Antep, Konya gibi kentlerin özellikle 1990'lı yıllar boyunca uluslararası piyasalara çeşitli alt-sözleşme ilişkileri içerisinde mal satan küçük ve orta boy işletmelerin kümelendiği OSB'ler öncülüğünde sanayi yatırımlarında belirgin artış sağladığını ifade etmiştir (Sönmez, 1998). Söz konusu coğrafyaların “yeni sanayi odakları” olarak nitelendirilmesine yol açan bu gelişmenin ardında, başta ucuz işgücü olmak üzere yerel ölçeğe özgü sınıf ilişkileri, firmalar arasında işbirliği ve toplumsal dayanışma biçimleri temelinde uluslararası ölçekteki işbölümü ilişkilerine eklenme gücünün yattığı anlaşılmıştır (Köse ve Öncü, 2000; Özüğurlu, 2005).

zeyde açığa çıktığı 1990'lı yılların başında ağırlıkla ticari ve para sermaye üzerinden uluslararası ölçekte işleyen birikim ilişkilerine eklenmiş bir düzeye gelirken (Ercan, 2005), birikim coğrafyalarını da oldukça farklılaştırmış ve karmaşıklaştırmıştır. Bir başka deyişle Türkiye burjuvazisinin sermayenin uluslararasılaşma sürecine eklenme stratejisi, sadece -Harvey'in sözünü ettiği anlamda- mekansal hareketlilik temelinde bir yeniden yapılanma sürecine yol açmamış, aynı zamanda -Cox'un dile getirdiği gibi- meta zincirlerinin ve piyasaların genişlemesine yol açarak işbölümü ilişkilerinin coğrafyasını da değiştirmiştir. Birikim süreçleri aynı anda birden fazla coğrafyanın parçası olmuş ve bu coğrafyalar üzerinde farklılaşan işbölümü konumları ortaya çıkmıştır. Bu dönemde yeni sanayi coğrafyalarında büyüyen küçük ve orta boy işletmelerin (KOBİ), geleneksel ve resmi temsiliyetini üstlenen ticaret ve sanayi odalarının dışında, "gönüllü katılıma dayalı" yeni örgütlenmeler oluşturması sözkonusu farklılaşmanın ifadeleri olarak ele alınabilir. Bunlar arasında iki sermaye sınıfı örgütü, Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği (MÜSİAD) ve (yerel) sanayici ve işadamı dernekleri (SİAD'lar)¹² öne çıkmıştır. Bu sınıf örgütlerinin KOBİ'lerin desteklenmesi, yerel kalkınmanın geliştirilmesi ve yerel yönetimlerin ekonomik ve politik olarak güçlendirilmesini öncelikli talepleri olarak belirlemesi çarpıcıdır (bkz. Varhoff, 2001; Eraydın, 2004). Öte yandan hakim sermaye sınıfının temsilcisi konumundaki Türk Sanayici ve İşadamları Derneği (TÜSİAD) bu dönemde etkin bir çıkar grubu olmanın ötesinde siyaset alanını çok yönlü belirleyen bir aktör olmaya yönelirken, belirli bir yerleşme projesini de bu sürecin önemli bir parçası olarak sürekli gündeme getirmiştir. TÜSİAD küresel ölçekte işleyen piyasa dinamiklerinin gerektirdiği rekabetçi ekonomik yapılar oluşturmak için aşırı merkezîyetçi yönetim anlayışından vazgeçilmesini ve yerel yönetimleri ekonomik ve idari olarak özerkleştiren bir yerleşmeyle daha esnek ve dinamik bir yönetim ilişkisi oluşturulmasını önermiştir. (TÜSİAD, 1995; 1997).¹³

Dolayısıyla bu dönemde sermaye sınıfları için, içerik ve yerel-üstü ölçeklerle ilişkisi noktasında farklılaşan taleplere rağmen, ekonomik ve politik yerleşme genel bir eğilim olarak belirlemiştir. Bu eğilim bu yıllarda çeşitli kamu yönetimi reformu girişimlerine bürünmesine rağmen, devletin ölçekselsel işbölümü ilişkilerinde "pragmatik yerleşme" biçiminin ötesine geçen bir değişiklikte sonuçlanmamıştır (Şengül, 2003). Bu durum kimi yazarlar tarafından devlete atfedilen merkezîyetçi bir geleneğin direnişi olarak değerlendirilmektedir (Göymen, 2000; Dulupçu, 2005). Ne var ki mesele, daha çok, mevcut coğrafi işbölümü ilişkileri içerisinde sınıf aktörlerinin bir hegemonik ölçekselsel işbölümü stratejisi geliştirememesi ile ilgili gözükmektedir. Para ve ticari sermaye temelli bir uluslararasılaşmanın, işbölümü ilişkilerine taşıdığı kırılğan dinamikler, TÜSİAD içerisinde dahi ortak bir strateji gelişi-

12 Daha sonraki yıllarda SİAD'lar, ileriki sayfalarda söz edeceğimiz Türk Girişim ve İş Dünyası Konfederasyonu (TÜRKONFED) isimli sermaye örgütünü oluşturacak biçimde yeniden yapılandırılacaktır.

13 TÜSİAD yerleşme yaklaşımında ekonomik ve idari özerklikten birlikte söz etmesine karşın, ilki her zaman ikinci karşısında belirli bir üstünlükle değerlendirilmiştir (bkz. TÜSİAD, 1995: 17-8).

mine engel olmuştur.¹⁴ Öte yandan işbölümü ilişkilerine ulus-altı yerel coğrafyalarda ucuz emeğe yaslanarak eklemlemeye çalışan yerel sermayenin talepleri hep cılız kalmıştır. Dolayısıyla sermaye birikim sürecinin ekonomik ve politik yerleşme yönündeki eğilimi bir devlet biçimine dönüştürülemediği. Bu 'boşluk' 1990'lı yıllar boyunca birikim sürecinin (sosyo-mekansal) çelişkilerinin derinleşmesinde, sermayenin değersizleşme eğiliminin güçlenmesinde ve çeşitli alanlarda toplumsal yeniden üretim kriz(ler)inin açığa çıkmasında etkili olmuştur.

V. Küresel Kapitalizmle Bütünleşme: Yerel Girişimcilikten Bölgesel Kalkınmaya

Uluslararası ölçekte yaşanan kapitalist yeniden yapılanma süreçlerine bağlı olarak derinleşen bu değersizleşme baskısı, sermaye sınıflarını daha rekabetçi birikim kalıpları geliştirmek zorunda bırakmıştır. Bu bağlamda başta TÜSİAD olmak üzere sermaye kesimleri uluslararası alanda rekabeti sürdürmek için üretken sermaye donanımlarını artırma ihtiyacı duymuş, gerekli olan döviz biçiminde sermaye ve doğrudan yabancı sermaye yatırımları için uluslararası işbölümü ilişkileriyle yeni ekonomik-politik işbirliği biçimlerine yönelmişlerdir (Ercan, 2003). Söz konusu işbirliği biçimleri IMF ve Dünya Bankası politikalarını benimsemenin yanı sıra, Gümrük Birliği anlaşması ve Avrupa Birliği üyelik sürecine kadar uzanmıştır. Bu işbirliği biçimleri altında işbölümü ilişkileri, giderek daha fazla, dünya ölçeğinde işleyen sermayenin merkezileşmesi ve kurumsallaşması sürecine dahil olmuştur (Bayramoğlu, 2005). Bu süreçte sermaye sınıflarının da çeşitli stratejiler yoluyla sosyo-mekansal kompozisyonlarını yeniden yapılandırmaya çabaladıkları görülmektedir. Bu çabalar sınıf örgütlerinin/aktörlerinin çeşitli ölçeklerdeki girişimlerinde ve değişen söylemlerinde belirginleşmektedir.

Uluslararası işbölümü ilişkileriyle daha yoğun bütünleşme sürecinin lokomotif gücü olan TÜSİAD, bu dönemde daha rekabetçi ve güçlü bir ekonominin gerekliliğine işaret etmeye başlarken farklı ölçeklerde artan ekonomik girişimleriyle de dikkat çekmektedir. 1990'ların ortasından itibaren TÜSİAD, tehditleri olduğu kadar fırsatları da içeren bir gerçeklik olarak küreselleşme söylemini daha sık dile getirmeye başlamıştır. TÜSİAD'a göre, küreselleşme içerisinde varolmak için altyapı ve yatırım ortamı uygun hale getirilmeli, sektörel çalışmalar yapılmalı, rekabet avantajları belirlenmeli ve (yerli ve yabancı) sermaye bu alanlara yönlendirilmelidir. Öte yandan TÜSİAD bu dönemde örgütsel yapısında çeşitli değişikliklere gitmiş ve farklı coğrafyalarda temsilcilik açmaya başlamıştır. Örgütün yakın dönemde yayımladığı tanıtım kitapçığında şu ifadeler değişimin başlangıcı, hızı ve boyutları konusunda fikir vericidir:

14 TÜSİAD'ın bu dönemde üstlendiği rolün gereği olarak dile getirdiği değişim taleplerinin, kendi içerisinde tartışma yarattığı; dikkate değer güce sahip TÜSİAD üyelerinin daha temkinli bir dilin ve yaklaşımın geliştirilmesinde ısrar ettiği bilinmektedir. Bu dönemde bazı TÜSİAD üyelerinin açık ve örtük katkısı ile şekillenen Yeni Demokrasi Hareketi'nin örgüt içerisinde yol açtığı tartışmalar söz konusu durumu daha görünür kılmıştır (bkz. Buğra, 1995).

TÜSİAD 1994 yılından beri çalışmalarını, komisyonlar ve çalışma grupları aracılığıyla yürütmektedir...1996 yılında açılan Brüksel Temsilciliği, 2000 yılında açılan Ankara Temsilciliği ve 2003 yılında açılan Berlin ve 2004 yılında açılan Paris Ofisi aracılığıyla AB'ye uyum sürecini izlemek ve Türkiye'nin bu süreci doğru bir perspektifte gerçekleştirilmesine katkıda bulunmak konusunda deneyim sahibi oldu... Bu deneyim ve yeni koşullar TÜSİAD'a iç yapılanmasını gözden geçirme imkanı verdi..TÜSİAD, İş Geliştirme alanında daha planlı ve programlı hareket edebilmek, genel olarak dış ülkeler, özel olarak BusinessEurope üyesi sanayici örgütleriyle yatırım ve ticaret ilişkilerini geliştirme politikalarını belirlemek amacıyla, 2001 yılı içinde, dernek tüzel kişiliği bünyesinde ayrı bir birim olarak TÜSİAD International'ı kurdu... (TÜSİAD, 2007: 10).

Bu gelişmelere yakın zamanda Çin'deki yatırım fırsatlarını değerlendirmek amacıyla Pekin bürosunun da açıldığı bilgisi eklenince, TÜSİAD üyelerinin 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren uluslararasılaşma yönünde adım adım ilerlediği¹⁵ ve 2000'li yılların başında üretim mekanını uluslararası ölçekte belirleme eşiğine geldiği anlaşılmaktadır. Öte yandan TÜSİAD'ın, aynı zamanda, yeni sanayi coğrafyaları üzerinde ortaya çıkan yerel sanayici ve işadamları derneklerine (SİADlar) yönelik geliştirdiği strateji dikkat çekicidir. TÜSİAD yerel coğrafyalarda kurulmuş SİADları ulusal ve bölgesel kalkınmaya katkıda bulunacak projeler üretmek amacıyla 1997 yılında biraraya getirmiş ve bu birliklikteliği yıllık zirve toplantılarıyla sürdürmüştür. 2000 yılında Şanlıurfa'da yapılan üçüncü yıllık toplantıda yerel sanayicilerin Türkiye SİAD Platformu ve Sektörel Dernekler Platformu altında toplanmasını sağlamıştır. Bu yapılanma içerisinde sektörel dernekler platformu kendi sektörlerinde rekabet gücü analizleri yapma görevini alırken, SİAD platformu bölgelerinin sorunlarını ve potansiyellerini ortaya çıkarma sorumluluğunu üstlenmiştir. Sonraki yıllarda bu iki platformun örgütlenme ve kurumsallaşma sürecinin gelişimine yardımcı olmuş ve 2004 yılında Türk Girişim ve İş Dünyası Konfederasyonu kuruluşunu sağlamıştır.¹⁶ Böylelikle TÜSİAD kendisinin de üyesi olduğu bu örgütsel yapılanma ile ulus-altı coğrafyalar ile daha sıkı bir ilişki başlatmıştır.

TÜSİAD, uluslararasılaşma sürecine paralel olarak gelişen ulus-altı coğrafya ilgisini 2001 yılında yayımladığı Coğrafya kitabında açık bir söylemle ifade etmiştir. Liselerde yardımcı ders kitabı olarak okutulmak üzere hazırlanan kitapta, TÜSİAD yönetimi, "uluslararası mal, hizmet, insan ve bilgi akımları ile iletişim ağlarının giderek karmaşık hale geldiği ve küreselleşme ve yerelleşme süreçlerinin ülkelerin siyasal sınırlarını zorladığı" bir dönemde olduğumuzu ilan ederek "disiplinlerarası bir mekan/coğ-

15 TÜSİAD üyelerinin 1997 yılında 9.7 milyar dolarlık ihracatı 1999'da 12.5 milyar dolara, 2000'de 13.1 milyar dolara ve 2005'de ise 28.1 milyar dolara varmıştır. Bu dönemde Türkiye'nin toplam ihracat miktarı, sırasıyla, 26.2, 26.6, 27.8 ve 73.5 milyar dolar olmuştur (TÜSİAD, 2007:12-3).

16 TÜSİAD Anadolu sermayesini kucaklıyor biçiminde sunulan bu sürecin, çeşitli alt-sözleşme ilişkileri içerisinde oldukları yerel sermaye grupları ile birlikte örüldüğü anlaşılıyor. SİAD platformunu örgütlenme çalışmalarını yürütme görevini alan Ege Sanayici ve İşadamları Derneği'nin yöneticilerin önemli bir kısmının TÜSİAD üyeliğinin de bulunması dikkate değer bir ayrıntıdır.

rafya okumasının” gerekliliğinden söz etmektedir (TÜSİAD, 2002:3). Bu çalışmanın, çeşitli kurumsal yapılar ve ekonomik ağlar yoluyla yerel potansiyellerin harekete geçirilmesine dayanan ve ulus-altı bölge coğrafyasını esas alan yeni bir kalkınma yaklaşımının gerekliliği tezi çerçevesinde hazırlanması dikkat çekicidir.¹⁷ TÜSİAD’ın kalkınma ve ulus-altı bölge coğrafyasını birarada düşünmeye yönelik yaklaşımı, 2005 yılında DPT uzmanlarının da katılımıyla hazırlanan “Türkiye’de Bölgesel Gelişme Politikaları: Sektör Bölge Yığınlaşmaları” çalışması ile daha açık dile getirilmiştir. Çalışma küresel rekabet sürecinin karşılaştırmalı üstünlükler temelinde yerel uzmanlaşma sürecini hızlandırdığını belirterek “bu yeni ortamın iyi anlaşılması ve ülkemizin bu ortamdan azami düzeyden yararlanması bakımından sektörel ve bölgesel düzeyde kapsamlı analizlerin yapılması” çağrısında bulunmaktadır (TÜSİAD, 2005a: 25). Aynı çalışma kapsamında yayımlanan tartışma tebliğleri kitabında ise, geleneksel sanayi politikalarının ve bölgesel gelişme anlayışının köklü bir biçimde yeniden yapılandırılması gerektiği belirtilmektedir:

Makro ve sektörel düzeyde ulusal ölçekte belirlenen politikaların yerel ve mekansal düzeyle etkileşimli olarak yeniden değerlendirilmesi, uygulama safhasında da yeni bir yaklaşımı gerektirmektedir. Çok düzeyli ve çok aktörlü hale gelen politika oluşturma süreci, aynı şekilde uygulama aşamasına da taşınmak durumundadır. Bu noktada en önemli husus değişik düzeyler ve aktörler arasında birbirlerini tamamlayıcı ilişkilerin ve etkili bir iletişimin kurulmasıdır. Bu bakımdan, ulusal düzey ile yerel düzey arasındaki ilişkilerin yeni bir anlayışla eskisinden de güçlü bir biçimde kurgulanması şarttır (TÜSİAD, 2005b: 59).

Öte yandan 1990’ların başında yeni sanayi coğrafyaları üzerindeki yerel sermaye örgütlerinin bu dönemde belirgin sınıf aktörleri olarak ortaya çıktıkları görülmektedir. Yerel coğrafyalarda dağınık halde bulunan SİAD’lar 1990’ların ikinci yarısından itibaren, TÜSİAD’ın desteğiyle, ulusal coğrafya sathında örgütlü bölgesel ve sektörel federasyonlar haline dönüşmüş ve 2004 yılında Türk Girişim ve İş Dünyası Konfederasyonu’nu (TÜR KONFED) oluşturmuştur. Çeşitli alt-sözleşme ilişkileri yoluyla doğrudan ya da dolaylı olarak uluslararası piyasalara eklenmeye çalışan küçük ve orta boy işletmelerin Anadolu’nun farklı coğrafyalarında oluşturduğu altmış farklı yerel SİAD yapısını bölgesel federasyonlar altında toplayan ve sektörel düzeyde örgütlenmiş derneklerle birleştiren TÜR KONFED örgütlenmesi, yakın dönemde yerel ölçekte gelişen birikim dinamiğini resmetmektedir.¹⁸ Söz konusu birikim dinamiğinin sosyo-mekansal temelleri için, TÜR KONFED’in amaçları ve faaliyet alanları çeşitli ipuçları sunmaktadır. TÜR KONFED temel amaçlarını, bölgesel, sektörel ve ulusal ekonomik politikalarının oluşturulmasına katkı-

17 TÜSİAD’ın yayımladığı bu ilginç ve önemli ders kitabına yönelik daha geniş bir değerlendirme için bkz. Kendir, 2005.

18 2004 yılı itibarıyla TÜR KONFED bünyesinde, bölge temelli örgütlenmesinde yer alan firmaların 62.7 milyar dolar iş hacmi olduğu, 500.000 kişi istihdam ettiği ve 27.2 milyar dolar ihracat yaptığı; sektörel temelli örgütlenmesinde (SE-DEFED) yer alan firmaların ise 56.6 milyar dolar iş hacmiyle 438.000 kişiyi istihdam ettiğini ve 13.6 milyar dolar ihracat yaptığını belirtilmektedir (TÜR KONFED, 2005a:14).

da bulunmak; bölgesel ve sektörel kalkınma vizyonları geliştirerek uluslararası entegrasyona ve rekabet gücünün artırılmasına yardımcı olmak ve bölgesel ve sektörel potansiyellerin en iyi şekilde değerlendirilmesi için projeler geliştirmek olarak tanımlanmaktadır. Bu doğrultuda bir taraftan bölgesel ve sektörel gelişme temelinde sanayileşme perspektiflerinin belirlenmesine ve uluslararası alanlarda sektörel ve bölgesel iş fırsatlarının tanıtımına yönelik faaliyetlerde bulunurken, diğer yandan Avrupa Birliği ile uyum sürecinin bölgesel ve sektörel düzeyde etkileri konularında etkin çalışma yürüteceğini açıklamaktadır (TÜRKONFED, 2005a:14-5). Ulus-altı bölge coğrafyasına ve bölgesel kalkınmaya yönelik bu yoğun ilginin kaynaklarını, TÜRKONFED başkanı Enis Saruhan'ın şu sözlerinden çıkarmak mümkün gözükmemektedir:

Konfederasyonumuzun çatısı altında büyük kuruluşlar da yer almakla birlikte, çoğunluğumuzu Anadolu'nun dört bir yanında faaliyet gösteren küçük ve orta boy işletmeler oluşturuyor. Bu işletmeler ve arkalarındaki girişimciler, buldukları bölgelerin kalkınmadan aldığı payın düşüklüğü nedeniyle, sahip oldukları girişim potansiyelini yeterince kullanamamanın sıkıntısını her gün yaşıyorlar...Bu nedenle TÜRKONFED olarak bölgesel görelili üstünlükleri ve bölgedeki girişimcilerin bölgenin geleceğinin şekillendirilmesinde nasıl baktıklarını saptamaya yönelik çalışmalar başlattık (Özsaruhan, 2005: 1).

Bir başka deyişle TÜRKONFED için bölgesel kalkınma ve bölge ölçeği, uluslararası rekabet karşısında yerel düzeyde erişilen potansiyelinin daha güçlü kılınması çabasının önemli bir unsuru olmaktadır. Çünkü "ortak iyi" referansı ile yüklü kalkınma söylemi daha üretken ve çatışmadan uzak bir toplumsallık yaratma olanağı sunarken, bölge ölçeği de bunun için yerel coğrafyalara göre daha geniş bir mekansallık sağlamaktadır.¹⁹ Nitekim Özsaruhan'a göre, yerel işletmeler buldukları bölgelerin görelili üstünlüklerini belirleyebildikleri, onları en iyi

19 Bölge ölçeğinin yerel sermaye için artan önemini en iyi, bir yerel girişimcilik vakası olarak, TÜRKONFED'i oluşturan aktörlerin etkin olduğu Ege Bölgesi Ekonomiyi Geliştirme Vakfının hikayesinin anlattığını düşünüyoruz. 1992 yılında valilik, belediye, odalar ve işadamları derneklerinin biraraya gelerek kurdukları EGEV'in amacı İzmir'in ekonomik gelişmesini hızlandırmak için yurtiçi ve yurtdışında tanıtım ve teşvik çalışmaları yapmaktır. 1995'ten itibaren EGEV, bölge genelinde ekonomik girişimlerde bulunma, bölgenin envanterini çıkarma ve bölgesel stratejiler geliştirme çalışmalarına yöneldi. Vakıf, bu doğrultuda DPT ile özel bir protokol yaparak bölgesel planlara veri oluşturacak envanter çalışmalarını yürütme yetkisi aldı ve 2001 yılından itibaren Ege Bölgesi genelinde arama konferansları yapıldı, stratejik hedef raporları hazırlandı, alt bölge ve bölge ölçeğinde gelişme dinamikleri belirlendi. EGEV yöneticileri, etkinlik ölçeğini il düzeyinden bölge düzeyine taşıma ihtiyacı hissetmelerini şöyle anlatmaktadırlar: "Arama ve karar konferansları... bize göstermişti ki, tek başına İzmir'i ele alan hiçbir ekonomik destek girişiminden sağlıklı bir sonuç alınmaz. İzmir il olarak fazla geniş bir alanı bulunmayan, komşu illerle iç-içe, onları etkileyen ve onlardan yoğun biçimde etkilenen bir ildir. Çevre illerin ekonomisi düzelmeden İzmir'e göçün önlenmesi mümkün değildir. Keza, ulaşım, doğalgaz gibi altyapı sorunlarını bölgedeki illerin, hatta bölgeye komşu illerin işbirliği olmadan çözümlenmeye kalkışmak düşünülemez bile. Dolayısıyla işin en başından bu illerle sıkı ilişki içinde olmak gerekir." (<http://www.egev.org/index.php?t=ana&catid=2/geoid=0&sid>, indirme tarihi: 16.11.2005) EGEV'in bu yerel hikayesi yakınlarında İzmir Kalkınma Ajansının (İKA) oluşturulmasına kadar uzanmış; İKA, EGEV'in kurduğu altyapı üzerine bina edilmiştir. Bu açıdan EGEV/İKA örneği, bölgesel kalkınma olgusunu sadece dışsal gelişmelere ve "baskılara" referansla tartışan yaklaşımların sorgulanmasını gerektirecek bir "yerel deneyimi" de barındırmaktadır.

şekilde değerlendirebildikleri, rekabetçi ve esnek örgütlenmeler ile bu alanlarda uzmanlaşmış ilişkiler geliştirebildikleri ve bu yolla uluslararası ağlara eklemledikleri ölçüde, küresel ekonomi içerisinde avantaj sağlayacak, istihdam artıracak ve ekonomik gelişmeyi sağlayacaktır. Bu düzeyde bir organizasyon ise bölge ölçüğünde araştırma birimleri, kalkınma programları ve kurumsal yapılarının oluşturulmasını gerektirmektedir. Bu nedenle bölgesel kalkınma, Türkiye'nin gelişmesine mevcut global şartlara uygun yeni bir şekil verilmesi meselesidir. (Özsa-ruhan,2005:2-3).

Öte yandan yeni sanayi coğrafyaları üzerinde yükselen ve ağırlıklı KOBİ'lerin oluşturduğu bir diğer sınıf örgütü olan MÜSİAD, son on yıl içerisinde önemli bir sınıf aktörü olarak öne çıkmaktadır. 2007 yılı itibariyle MÜSİAD üyelerinin 10.000 işletmeye sahip olduklarını, 800.000 işçi çalıştırdıkları ve yıllık 10 milyar doların üzerinde ihracat gerçekleştirdikleri ifade edilmektedir (Bolat, 2007). Çoğunlukla TÜSİAD'la eşleştirdiği İstanbul sermayesine karşı kendini bağımsız Anadolu girişimciliğinin temsilcisi olarak nitelendiren MÜSİAD, kuruluşundan itibaren KOBİ'lerin üretkenliğine, uluslararası piyasalara yönelik ihracata ve yerel "başarı öykülerine" özel önem vermiştir (bkz. Özdemir, 2006). MÜSİAD, her fırsatta, "dışa açılma" olarak adlandırdığı 1980 sonrası dönemin İstanbul (büyük sermaye)-Ankara (merkeziyetçi devlet) arasındaki bağı zayıflatarak bağımsız yerel girişimcilerin önünü açtığını ifade etmektedir. Bununla birlikte yerel girişimci için asıl gelişmenin 1993 yılından itibaren uluslararasılaşma yönünde geliştirilen daha kurumsal ve disiplinli çalışmalarla yaratıldığını belirtilmektedir. MÜSİAD bu yıllarda üyelerinin uluslararası ilişkilerini güçlendirmek amacıyla uluslararası fuarlar düzenlemeye başlamış, uluslararası pazarlarla ilişkilerini güçlendirmiş ve başta Ortadoğu, Kuzey Afrika, Rusya ve hatta Avrupa pazarları ile yoğun ilişkiler geliştirmiştir (Dolu, 2005). MÜSİAD üyelerinin uluslararasılaşma sürecinin günümüzde vardığı noktayı belirlemek açısından, MÜSİAD başkanı Ömer Bolat'ın şu sözleri önemli gözükmektedir:

Bizim vizyonumuz dünya ve küresel pazarlar. Bugün 30'a yakın ülkede irtibat noktalarımız var..MÜSİAD,Türkiye'de özellikle sanayileşme ve Anadolu'nun kalkınma alanında çok önemli bir ilerleme sağladı... Türkiye'nin rekabetçi bir ekonomiye sahip olup gelişmiş ülkeler liginde yer alması, büyüme yarışında... rekabet gücünü artırmada dünya liginde önemli yerlerde olması için çaba sarfediyoruz (Bolat, 2007).

Bu süreçte MÜSİAD'ın özellikle kurucu ve etkin üyelerinin yerel KOBİ niteliğinin ötesine geçerek holding biçiminde örgütlenen büyük sermaye eşliğine geldiği bilinmektedir. Bununla birlikte çeşitli sosyal, kültürel ve ekonomik bağlar yoluyla MÜSİAD'ın holdingleşen üyeleri ile önemli bir çoğunluğunu oluşturan KOBİ'leri birarada tutabildiği (Özdemir, 2006:178-180; 213-216) ve ulusal düzeyde genel

stratejiler ile yerel ölçekteki sermayenin taleplerini birleştirebildiği belirtilmektedir (Uğur ve Alkan, 2000).²⁰

MÜSİAD için kuruluşundan itibaren üretim ve kalkınma temel bir mesele olmuştur. Doğu Asya'da devletin üretken sermayeyi destekleyici müdahaleci politikaları örnek model olarak savunulmuş ve uluslararası sermaye hareketlerinin yıkıcı etkilerine dikkat çekilmiştir. Bununla birlikte ideolojik düzeydeki bu vurgular, IMF, Dünya Bankası ve AB ekseninde işleyen uluslararası işbölümü ilişkilerine eklenme sürecinin ekonomik-politik sonuçlarına bağlı olarak zamanla geri planda kalırken, reel sektörün güçlendirilmesi, ekonomik verimliliğin artırılması ve rekabetçi sektörel yapıların geliştirilmesi yönünde “teknik” değerlendirmeler öne çıkarılmıştır. Bu dönemde MÜSİAD Türkiye ekonomisine ilişkin genel ve sektörel düzeyde rekabet sorunları ve çözüm önerileri içeren kapsamlı ve düzenli araştırma raporları yayımlamıştır. Bu raporlarda bölgesel kalkınma ve yerelleşme, küresel ekonomik koşullara uyum ve rekabetin olmazsa olmaz bir parçası olarak sunulmaktadır. MÜSİAD'a göre, reel ekonomiyi temsil eden ve ekonominin dinamosu olan KOBİ'ler küresel ekonominin rekabetçi yapısına bölgesel düzeyde dinamik yönetim biçimleri oluşturarak yanıt verebilir:

...Türkiye'de bölgeler ve sektörlerde bir envanter çalışması yapılarak, mukayeseli ve rekabetçi üstünlüklerimiz tanımlanmalıdır. Türkiye geçmişte olduğu gibi her şeyi yapmaya çalışan ancak hiçbir şeyi de hakkıyla yapamayan, ancak bu süreçte haksız kaynak aktarmaları yoluyla verimsizliklere ve yolsuzluk ekonomisine neden olan sürece devam edemeyeceğine göre, küresel ekonomiyi bütünleşme sürecinde neyi en iyi yapabileceğine ve bu arada hangi sektörleri feda etmek zorunda kalacağına karar verilmelidir (MÜSİAD, 2005: 82).

Ancak MÜSİAD'a göre, Türkiye'nin merkezîyetçi devlet yapısı küresel ekonomi karşısında yerel ve bölgesel aktörleri hazırlamakta ve harekete geçirmekte engel oluşturmaktadır. Bunun için devletin merkezîyetçi katılıklarını ortadan kaldıracak ve yerel yönetimleri güçlendirerek kapsamlı bir kamu reformu ekonomik düzenlemelerle birlikte düşünülmelidir. Bu nedenle, “kamu reformu çalışmaları hızla yasalaş-

²⁰ Bununla birlikte sözkonusu birleştirici bağların sürekliliğinin sağlanmasında ve farklılaşan taleplerin ortaklaştırılmasında, 28 Şubat gibi yerleşik ekonomik-politik dinamiklerin dışlayıcı gücü ile uluslararası rekabet karşısında dayanışmacı sınıf ilişkilerinin sunduğu faydanın etkin olduğunu belirtmek gerekmektedir. Nitekim MÜSİAD 2003 yılında Türkiye ekonomisi üzerinde yayımladığı raporda, ülkenin en önemli sorununu bir grup ayrıcalıklı azınlığın ayrıcalıklarını ortadan kaldıracak olan demokratikleşme ve liberalleşme sürecine karşı direnişleri olarak tanımlarken, devletin küçültülmesi ve merkezîyetçi yetkilerin yerel yönetimlere devredilmesini bu sorunun aşılmasında önemli bir adım olarak nitelendirmektedir (MÜSİAD, 2004:102). Bunun yanı sıra MÜSİAD üyelerinin KOBİ oluşturmaktan, holdingleşme ya da uluslararası pazarlarda iş yapmaya varan değişik ölçeklerde girişimlerinde öncelikle dayanışma ve ortaklaşmacı ilişkiler aradığı görülmektedir (Buğra, 1998). Çok daha önemli olarak MÜSİAD üyelerinin dayanışmacı kültürel biçimler ve yerel bağlar yoluyla, uluslararası rekabet sürecinde kendilerine belirleyici avantaj sunan emek üzerindeki kontrol kapasitesini sağlamış oldukları ve özgül sınıf ilişkileri geliştirebildikleri anlaşılmaktadır (Özdemir, 2006) Bu çerçevede MÜSİAD'ı holding düzeyine erişmiş büyük ölçekli sermaye sahiplerini içermekle birlikte, üretim ve sosyalizasyon mekanları olarak yerel ölçeği dikkate alan ve doğrudan uluslararası piyasalara entegre olmaya çabalayan bir sermaye sınıfı örgütü olarak tanımlamak uygun olacaktır.

tırılıp uygulamaya konulmalı...merkezi bürokraside hantallığa yol açan aşırı yetki-ler bölgelere kaydırılmalıdır” (MÜSİAD, 2005:63).

Yakın zamanda yayımlanan MÜSİAD 2007 yılı Türkiye Ekonomisi raporun-da, yukarıdaki vurgular daha üst bir aşamaya taşınmıştır. Rapor, uluslararasılaşma sürecini derinleştirmek ve sağlamlaştırmak gerektiğini ileri sürerek yeni bir sana-yileşme ve kalkınma stratejisi oluşturma çağrısında bulunmaktadır. “Yeni Bir Kal-kınma *Mimarisi*²¹ Gerekmektedir” başlığı ile sunulan bu yaklaşım, hem birikim sürecinin mekansal/ölçeksel karakterini açığa vurmakta hem de MÜSİAD’ın tem-sil ettiği sosyo-mekansal kompozisyonu ele vermektedir. MÜSİAD’a göre, Türkiye 2001 krizinden itibaren izlediği finansal ve mali göstergelerin düzeltilmesine dayalı istikrar programından yavaş yavaş yatırım güdümlü bir kalkınma programına geç-melidir. Bu çerçevede küresel ölçekte rekabet gücüne sahip potansiyellerimiz vakit geçirilmeden tesbit edilmeli, Ar-Ge ve buluşçuluk temelinde yeni sanayileşme stra-tejileri geliştirilmeli ve mali sektör başta olmak üzere tüm sektörler bu strateji çer-çevesinde yeniden yapılandırılmalıdır. MÜSİAD önerdiği kalkınma stratejisi içeri-sinde bölgesel kalkınmayı temel bir mesele olarak değerlendirmektedir:

Ekonomik hareketliliğin istihdam ve gelir açısından Anadolu’daki önem-li olan sektörlerle ve bölgelere yansıtılması her zamankinden daha önemli-dir... Bu süreç AB uyum sürecinin de bir gereğidir. Ayrıca, bölgelerin ve sektörlerin yatırım envanterinin çıkartılması ihtiyacı da devam etmektedir (MÜSİAD, 2007: 120).

MÜSİAD’ın yeni kalkınma mimarisi talebi, üretken sermaye temelinde ulusla-rarasılaşmaya yönelik yeni bir ölçeksel işbölümü ilişkisi arayışı olarak değerlendirilebilir. Bu işbölümü ilişkisi içerisinde, küresel piyasalar ve uluslararası rekabet olgu-ları verili bir gerçeklik olarak içselleştirilirken, ulusal ölçekten başlayarak ulus-altı coğrafyalara doğru her ölçekte toplumsal ilişkilerin ve kaynakların üretken serma-ye yatırımlarına yönlendirilmesi ve rekabetçi sosyalizasyon biçimleri oluşturulma-sı öngörülmektedir. Bölgesel kalkınma ise bu ölçeksel işbölümü ilişkisinin üzerin-de yükseleceği temel yapıtaşı olarak görülmektedir. Bu çok katlı kalkınma strate-jisi, aynı zamanda, MÜSİAD içerisinde yerel/bölgesel coğrafyaları esas alan ancak üretim ölçeğini ülke sathında daha geniş coğrafyalara taşıyan sermaye sahipliğinin ağırlık kazandığının da işareti olmaktadır.

Sonuç olarak, 1990’ların ikinci yarısından başlayan uluslararası işbölümü ilişkile-rine daha yoğun bir biçimde eklenme sürecinde, yerli sermaye sınıflarının birikim kalıplarını yeniden yapılandırdıkları ve sosyo-mekansal kompozisyonlarını önemli ölçüde değiştirdikleri anlaşılmaktadır. Bu sürecin ulusal ölçekte hakim sınıf aktörü olan TÜSİAD üretken sermaye biçiminde uluslararası ölçekte rekabet etmeye yönel-mekte, hatta Bryan’ın tanımıyla “küresel sermaye” olma yönünde ürkek adımlar at-maktadır. Bununla birlikte, aynı zamanda, rekabet gücünü artıracak birikim araçları

21 Vurgu bana ait.

ve ağları geliştirmek üzere ulus-altı coğrafyalarla yeni ilişki biçimleri geliştirmektedir. Öte yandan yerel ölçekte KOBİ biçiminde firma sahipleri de, TÜSİAD'ın çabalarıyla birlikte, ulus-altı coğrafyalarda örgütlenmiş ve bu coğrafyalardaki varlıklarını üretken üretim organizasyonlarına dönüştürerek doğrudan ya da dolaylı olarak uluslararası pazarlarla ilişkilenebilmeye yönelmişlerdir. Bunun yanısıra MÜSİAD içerisinde örgütlenen belirli sermaye sınıflarının ise yerel dinamiklerini çok daha etkin bir biçimde harekete geçirerek doğrudan uluslararası pazarlara eklemeye başladığı ve daha geniş coğrafyalar içerisinde daha üretken bir toplumsal örgütlenmeyle daha güçlü birikim kalıpları oluşturmanın peşine düştüğü anlaşılmaktadır. Bu bağlamda bölgesel kalkınma meselesi, yerli sermaye sınıflarının farklı sosyo-mekansal temellerde geliştirdikleri uluslararasılaşma stratejilerinin odağına yerleşmektedir. Ancak sermaye sınıflarının farklı birikim kalıpları üzerinde yükselen uluslararasılaşma biçimleri nedeniyle, bölge ölçeğine yönelik talepler çeşitlenmekte ve devletin yerleşik sosyo-mekansal yapısı temelinde farklılaşan yeniden yapılanma istemlerine dönüşmektedir. Öte yandan uluslararası işbölümü ilişkilerinin belirleyici bir odak olarak her zaman bu sürece içerildiği ve değişik biçimlerde devlet etrafında değişim talep eden aktörlere içkin olduğu görülmektedir. Uluslararası işbölümü ilişkileriyle geliştirilen işbirliği biçimleri geliştirmek, küreselleşme karşısında daha etkin yönetim biçimlerine oluşturmak, merkezi bütçe harcamaları üzerindeki ekonomik yükleri hafifletmek ve uluslararası kalkınma programlarından yararlanmak için ulus-altı bölge ölçeğinde yeni bir ekonomik ve politik yapılanmanın gerekli olduğu sürekli gündeme getirmektedir (CEC, 2002: 110; ayrıca bkz. OECD, 2002; 2004).

VI. (Bölge) Kalkınma Ajansları Yasası

Sermaye sınıflarının yukarıda sözünü ettiğimiz artan taleplerinin ortasında, 2003 yılında, Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) hükümeti tarafından Bölge Kalkınma Ajansları Yasası gündeme getirildi. Yasayla, sekizinci beş yıllık planın (2001-2006) önerileri ve AB'ye üyelik sürecinin gereklilikleri doğrultusunda, yerel/bölgesel dinamiklerin harekete geçirilmesi ve bölgesel rekabetçi üstünlüğü öne çıkaran yeni bir kalkınma anlayışına geçişin amaçlandığı belirtilmiştir (Başbakanlık, 2003:152). Yasa, önceki hükümet tarafından oluşturulan istatistiki bölge birimleri sınıflandırmasının (İBB) oluşturduğu Düzey 2 bölgeler üzerinde, bölgesel politikalarının yürütülmesinde belirli yetkilere sahip Ajans biçiminde kurumların kuruluşunu öngörmekte idi. Böylelikle sermaye sınıflarının bölgesel kalkınma ve bölge ölçeği yönündeki talepleri politik ifadesini buluyordu. Ancak yasa, sözkonusu taleplerin ifadesi olarak ortaya çıktığı ölçüde, sermaye sınıflarının farklılaşan ve çatışan ölçek stratejilerinin de konusu olacaktı. Yasanın öngördüğü doğal ve toplumsal kaynaklar üzerinde kontrol, ulusal ve uluslararası fonlara erişim, temsiliyet biçimleri ve sınırları çatışmaların odağına yerleşti. Bu süreçte yasanın Meclis gündemine gelmesi üç yılı bulurken, sermaye sınıfları arasındaki mücadele yasa tasarlama sürecinde ifade buldu.

İlk Taslak: Müdahaleci Devlet Biçimi Olarak Bölge Kalkınma Ajansları

Adalet ve Kalkınma Partisi uluslararası işbölümü ilişkilerine eklemleme yönündeki politikaların takipçisi olacağını ilan ederken, yerel dinamikleri harekete geçirmek, yatırım çekmek ve organize etmek görevlerini üstlenenecek BKA'larını en kısa sürede kuracağını da iktidarının ilk günlerinde belirtmişti (AEP, 2003: 42). Bu doğrultuda, Düzey 2 olarak belirlenen bölgelerde, yönetim kurulunu vali(ler), belediye başkanları ve özel sektör temsilcilerinin oluşturacağı kalkınma ajanslarının kuruluşunu öngören bir yasa tasarısı 2003 Kasım'ında gündeme getirildi. Tasarı, ajansları bölgesel gelişme kapsamında idari ve mali özerkliğe sahip yerinden yönetim kuruluşu olarak tanımlarken, "özel sektör, sivil toplum kuruluşları ve kamu kesiminin katılımı ile ulusal kalkınma planıyla uyumlu bölgesel gelişme stratejisi ve programları hazırlamak", "bölgesel kalkınma ile ilgili merkezi bütçeden ayrılan fonları, Avrupa Birliği fonlarını ve diğer uluslararası fonları DPT'nin uygun görüşü ile kullanmak" ve "bölgede yürütülen projeleri bölgesel gelişme stratejileri bakımından değerlendirmek ve raporlamak" gibi önemli görev ve yetkiler ile donatmakta idi (DPT, 2003:4). Bu, bölgesel kalkınma fonlarına erişerek dikkate değer bir finansal kaynağı ilk elden kullanacak ve planlama yoluyla bölge ölçeğinde doğal ve toplumsal kaynakların kullanımını önemli ölçüde belirleyecek müdahaleci bir devlet biçimine işaret ediyordu.

Yasa metni yerli sermaye sınıfları tarafından farkı tepkilerle karşılaştı. MÜSİAD ve SİAD/TÜRKONFED, merkezîyetçilikten uzak ve özel sektörün katılımının sağlandığı müdahaleci bir bölgesel Ajans kuruluşunu desteklediler. Örneğin MÜSİAD, yasa taslağının küresel ekonomik koşulların gereklerini iyi kavradığını belirterek öngörülen Ajans modelinin KOBİ'lere küresel rekabet karşısında yoğun ihtiyaç duydukları finansal ve kurumsal desteği sunabileceğini ileri sürdü. Ayrıca Taslak ile ekonominin dinamik ve esnek işleyişini engelleyen merkezîyetçi bürokrasinin önemli ölçüde aşılacağı; böylelikle yerel aktörlerin daha verimli ve rekabetçi olabilecekleri bir ekonomik ve politik ortamın mümkün olacağını belirtti (MÜSİAD, 2004:102-4). Benzer bir yaklaşımla, TÜRKONFED taslağın yerel ve bölgesel özgünlüklerin ortaya çıkarılması, yabancı yatırımcılara tanıtılması, finansal ve mali destek sunulması gibi yerel girişimcilerin ihtiyaç duyduğu alanlarda önemli bir adım olduğunu ifade etti. Bununla birlikte, Ajansların yönetim kurullarında bulunacak özel sektör temsilcilerinin seçiminde kendileri gibi gönüllü katılıma dayalı ve bu nedenle sivil toplumla bağları kuvvetli işadamı örgütlerinin tercih edilmesini talep etti. Çünkü, TÜRKONFED'e göre, ancak gönüllü sivil toplum örgütleriyle

"...günümüz koşullarının gerektirdiği yerel bilgiye erişim ve karar alma süreçlerine gerçek katılım sağlanabilecek; böylelikle Ajanslar politik çekişmelerin aracı olmaktan uzak kalacaktır".²²

Öte yandan TÜSİAD'ın yasa girişimi karşısında konumu daha farklı olmuştur.

22 TÜRKONFED Genel Sekreter Yardımcısı Nihan Erçetin ile görüşme, Şubat 2006, İstanbul.

Neoliberal politikaların uygulamaya başladığı dönemden itibaren yerel girişimciliği destekleyen ve aşırı merkezîyetçi yetkilerin yerel yönetimlere devredilmesi gerektiği dile getiren TÜSİAD, AKP hükümetinin yerel yönetimlere önemli yetki devrini öngören kamu yönetimi reformu ve bölge kalkınma ajansları yaklaşımına karşı belirli sınırlar koyma gereği hissetmiştir. Söz konusu reform girişimi üzerine tartışmalar sürerken TÜSİAD “Kamu reformunda dikkate alınması gerekenler” başlığıyla şu değerlendirmede bulunmuştur:

Yerel yönetim hizmetlerinin ulusal ilke, hedef ve standartlara uygunluğu konusunda merkez tarafından hukuka uygunluk denetiminin yapılması gereklidir. Oysa Kamu Yönetimi Temel Kanunu Tasarısı'nda bu denetimi sağlayacak yeterli hüküm bulunmamaktadır (Sabancı, 2004: 8).

Bir başka deyişle TÜSİAD, devletin ölçeksel işbölümünü ulus-altı coğrafyalara doğru yeniden yapılandırılan bir yasa girişiminin işbölümü ilişkilerinde ulusal ölçeğin belirleyiciliğini sarsmaması gerektiğini belirlemiştir. TÜSİAD'a göre bu yaklaşım, bölgesel kalkınma ajansları kuruluşu için çok daha büyük önem arz etmektedir. Derneğin bölgesel kalkınma politikaları çalışmaları ile sorumlu genel sekreter yardımcısı Ümit İzmen ile yaptığımız mülakatta bu tutum açıkça ifade edilmektedir:

Devletin bazı işlevlerinin ulus-altı coğrafyalara kaydırılması, küresel ekonomik ilişkilerinin gerektirdiği zorunlu bir süreçtir. Çünkü geleneksel merkezi planlama ve kalkınma stratejileri, küreselleşmenin mekansal farklılıkları öne çıkaran gerçekliği karşısında artık yetersiz kalmaktadır. Bu bakımdan ekonomik kalkınma yerel ve bölgesel farklılıkları çok daha fazla dikkate almalıdır. Ancak başarılı ve sürdürülebilir bir ekonomik başarı, bölgesel farklılıkların makro ekonomik politikalarla ilişkili bir biçimde organize ve koordine edilmesi ile mümkündür. Ulusal kalkınmacılık içerisindeki populizm hatasına, fakat bu defa bölgesel düzeyde, düşmememiz gerekiyor.²³

Öte yandan, taslak çok daha açık ve yoğun bir biçimde emekçi sınıf örgütleri ve çevresinden eleştiri aldı. Ajansların sermaye yanlısı niteliklerini öne çıkarmaya çalışan bu çevreler, IMF, Dünya Bankası ve Avrupa Birliği gibi uluslararası sermayenin ulus-altı bölgeselleşmeye dönük taleplerine dikkat çekmiş, ajansların devletin kamusal karakterini ortadan kaldırmak ve uluslararası sermayeye yeni sömürü alanları yaratmak amacıyla olduğunu söylemiş, ve ulusal coğrafyayı bölgelere ayırıştırarak ulusal kalkınma projesinin altını oyduğunu belirtmişlerdir (Güler, 2003; Keskinok, 2003; Turan, 2005). Bu çerçevede bölgesel kalkınma ajanslarına karşı ulus devlet ve ulusal kalkınmanın savunulması merkezli bir itiraz öne alınmıştır (Yol-İş, 2003; KİGEM, 2003; Ekonomik ve Sosyal Kalkınma Hareketi, 2005). Bu tartışmalar altında hükümetin işbölümü ilişkilerini yeniden yapılandırmaya dönük bu girişimi, ulusal olan (devlet, kalkınma ya da diğer öncelikler) ile yerel olan (demokrasi, girişimcilik ya da sivil toplum) arasında bir mücadele olarak algılanmaya ve de-

23 TÜSİAD Genel Sekreter yardımcısı Ümit İzmen'le görüşme, Şubat 2006, İstanbul.

ğerlendirilmeye başlanmıştır. Bu süreçte taslak üzerine yoğunlaşan eleştiriler ilkinin ağırlığını artırırken, hükümetin de geri adım atmasına yol açmıştır.

Taslakta Değişiklik: Kolaylaştırıcı Aygıt Olarak Bölge Kalkınma Ajansları

Ulus-altı bölgesel ölçekte kalkınma ajansları kuruluşuna dair yasa önerisi Ocak 2005 tarihinde yeniden gündeme getirilmiştir. İlk taslağın aldığı eleştirilerin bir sonucu olarak öncelikle “bölge” sıfatını kaldıran yeni taslak, ajansların görevleri ve yetkilerinde önemli değişikliklere gitmiştir. İlk taslakta adı geçmeyen DPT yasaya dahil edilmiş ve ajanslar üzerinde önemli yetkilere sahip bir ulusal koordinasyon kurumu olarak tanımlanmıştır. Buna göre hem ajansların faaliyetini denetleme ve onaylama hem de ajansların kullanacağı ulusal ve uluslararası kalkınma fonlarının tahsisi ve kullanım esaslarını belirleme yetkisi DPT’ye verilmiştir (TBMM, 2005:27). Öte yandan ajansların bölgesel gelişme stratejilerin belirlenmesindeki rolleri sınırlandırılmış, “yerel yönetimlerin planlama çalışmalarına destek sağlamak” ve “bölge plan ve programlarının uygulamasını sağlayıcı projelere destek olmak, bu kapsamda desteklenen faaliyet ve projelerin uygulama sürecini izlemek ve sonuçlarını Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığına bildirmek” gibi yardımcı görevlere indirgenmiştir (TBMM, 2005:28). Böylelikle kalkınma ajansları, ilk taslağın tam aksine, ulus-altı bölge coğrafyası üzerinde ciddiye alınabilecek bir gücü ve kaynağı olmayan, daha çok “bölgenin doğal ve beşeri potansiyellerini araştırma”, “bölgenin ulusal ve uluslararası alanda tanıtımı yapma” ve “yatırımcıların izin-ruhsat işlerini tek elden yürütme” gibi yatırımcı ile bölge coğrafyası arasında bağlantı sağlayan bir “kolaylaştırıcı” biçimini almıştır. Yeni taslak aynı zamanda ajansların temsiliyet ilişkilerinde de belirli değişiklikler yapmıştır. Ajansların yönetiminde valilerin ve belediye başkanlarının varlığı sürerken, özel sektör temsilcilerinin katılımı çeşitlendirilmiştir. Buna göre özel sektörün doğrudan temsiliyeti, daha resmi düzeyde, ticaret ve sanayi odaları başkanları ile sağlanırken, danışma meclisi niteliğindeki Kalkınma Kurulu içerisinde secilecek “üç özel sektör ve/veya sivil toplum temsilcisi” yoluyla da dolaylı katılımı öngörülmüştür.

Düzeltilmiş taslak farklı tepkilerle karşılanmıştır. Yasa, ilerleme raporlarına konu olmuş ve AB Komisyonu tarafından bölgesel politikalar ve yönetim yolunda olumlu ancak yetersiz bulunmuştur. DPT’nin üzerinde yoğunlaşan görev yükünün, kalkınma ajanslarında kurumsal kapasite eksikliğine ve bölgesel kalkınmada hedeflenen rolü alamamasına yol açabileceği ifade edilmiştir. Bu bağlamda Türkiye’ye “sektörel strateji, uygulama ve denetleme bağlamındaki görevlerini ilgili bakanlıklara ve bölgesel yapılara devretmesi” önerilmiştir (CEC, 2005: 103).²⁴ Bu öneri, yerli sermaye sınıfları içerisinde TÜRKONFED ve MÜSİAD tarafından yoğun biçimde desteklenmiştir. Özellikle TÜRKONFED, yeni taslağın

²⁴ AB, yapısal fonların kullanımına yönelik bölgesel politikalar ve bölgesel yönetim konusunda genel bir çerçeveyi zorunlu kılmakla birlikte, bu çerçevenin içerisinde geliştirilecek kurumsal yapılanmanın biçimini üye ülkelere bırakmaktadır (CEC, 2005:101).

yasa haline dönüşmemesi için farklı düzlemlerde mücadele etmiştir. “Kalkınma Ajansları tasarısı bir fırsattır, heba edilmemelidir” söylemi ile yürüttüğü kampanya içerisinde Ankara’da, ilgili bakan ve DPT bürokratlarının katılımının sağlandığı, “Türkiye’de ve Dünyada Kalkınma Ajansları” başlıklı bir konferans düzenlemiş, Avrupa’dan kalkınma ajansları yöneticileri çağrılarak örnek modeller sunulmuş ve ajansların kuruluşuna ilişkin talepler milletvekillerine değişik biçimlerde iletilmiştir.²⁵ TÜRKONFED yasaya karşı şu eleştirileri yükseltmiştir:

Kalkınma Ajanslarını bu yasa tasarısında olduğu gibi DPT’nin bölge teşkilatı gibi tasarlamak, sivil topluma, iş dünyasına bu oluşumlar içinde gereken yeri vermemek, merkezîyetçi anlayıştan sıyrılmamak, yerel ve bölgesel dinamikleri harekete geçirme fırsatını heba etmekle eşdeğer olacaktır. Ajansların yönetim kurulları özel sektör ve sivil toplum ağırlıklı olmalı, bu kurullara üyeler seçime gelmeli, ajansların bölgesel eşitsizlikleri giderici bir yapıda çalışması tasarıda güvence altına alınmalıdır” (TÜRKONFED, 2005b: 2).

Yasa taslağına yönelik benzer bir eleştiri, MÜSİAD tarafından da dile getirilmiştir. MÜSİAD, taslağın yerel aktörleri küresel rekabet sürecinde daha fazla teşvik eden ilk taslaktan geri adım niteliğinde olduğunu ifade etmiştir. MÜSİAD’a göre, merkezîyetçi güçler, uluslararasılaşma sürecine entegre olmaya hevesli olmalarına karşın bu sürecin bir parçası olan yerelleşme ve bölgeselleşmeye karşı direnç göstermektedirler. Fakat AB sürecinin de bir gereği olan kalkınma ajanslarının verimli olarak çalışması için yaptırım gücü olan, gerekli müdahale araç ve imkanlarıyla donatılmış, katılımcı ve şeffaf nitelikte, yerli ve yerel unsurları ağır basan, gerçek bir kurumsal yapılar bütünü olarak hayata geçirilmesi gerekmektedir (MÜSİAD, 2005b: 264). Bu nedenle,

kalkınma ajansları, sözkonusu il veya bölgedeki misafir statüsüne sahip mülki idarenin aşırı denetimine maruz bırakılarak etkinlikten uzaklaştırılmamalıdır...ajanslar merkezin taşradaki kolu olmamalı, mahalli değerler ve bu bölgelerde eli taşın altında olan işçi ve işveren kuruluşları, diğer sivil toplum kuruluşları da etkin bir şekilde ajansların bünyesine entegre edilmelidir”(MÜSİAD, 2005a: 65).²⁶

Özellikle AKP ile güçlü temsiliyet ilişkilerine sahip yerel ölçekli sermaye sınıflarından gelen bu eleştiriler, Yasanın Meclis gündeminde görüşmelerinin durdurulması ve Haziran 2005’ten itibaren beklemeye alınmasında etkili olmuştur. Bununla birlikte, TÜSİAD’ın bu hali ile Yasadan memnun olduğu anlaşılmaktadır. Nite-

25 TÜRKONFED Genel Sekreter Yardımcısı Nihan Erçetin ile görüşme, Şubat 2006, İstanbul.

26 Burada dikkat çekici olan bir nokta, MÜSİAD’ın öngördüğü bölgesel ajanstan söz ederken işçi kuruluşlarının da katılımına vurgu yapmasıdır. Yasa etrafındaki mücadelelerde ilk kez dile getirilen bu tutum, yasa taslağına karşı bir yerel ittifak çabasının ifadesi olarak değerlendirilebileceği gibi, aynı zamanda bölge ölçeğinin tüm doğal ve toplumsal kaynaklarıyla kolektif bir sermaye olarak tahayyül edilmesi ile de yakından ilişkilidir. Bu, devlet merkezli ulusal kalkınma stratejisinin hakim olduğu dönemde işçi sınıfının varlığının belirli alanlarda tanınmasını animatmaktadır- bu defa bölge ölçeğinde ve başka bir devlet formu ile. Bu bağlamda, kalkınma meselesini ölçek sorunu bağlamında düşünen bir çalışma için bkz. Yılmaz, (2006).

kim, Aralık 2005'te yapılan TÜSİAD Yüksek İstişare toplantısında Ömer Sabancı yasanın bir an önce çıkarılmasını talep etmiştir: “kalkınma anlayışını bölgesel potansiyelerin harekete geçirilmesi prensibine dayandıran bölgesel kalkınma ajanslarının neden hala devreye sokulmadığını anlamak mümkün değildir” (TÜSİAD, 2005b:3). Bu eleştirinin bir kaç hafta sonrasında Kalkınma Ajansları Yasası tekrar Meclis gündemine alınmış ve Ocak 2005 tarihinde, TÜSİAD'ın benimsediği biçimiyle, kanunlaşmıştır.²⁷

VII. Genel Değerlendirme

Bu çalışma son yıllarda hem dünyada hem de Türkiye'de gündeme gelen bölgesel kalkınma mefhumunu incelemiştir. Sözkonusu olgu, kompartımanlara ayrıştırılmış sosyal bilimler içerisinde iktisat, coğrafya/şehir ve bölge planlama, yönetim bilimleri/idare hukuku disiplinleri tarafından farklı çerçevelerde ele alınmaktadır. İktisat disiplini kalkınma ve sanayileşme süreçleri bakımından değerlendirme yaparken, coğrafya/şehir ve bölge planlama disiplini mekanın ve mekansal farklılıkların artan önemi üzerinden yaklaşmaktadır. Yönetim bilimleri/idare hukuku disiplini ise kamu yönetiminde değişim bağlamında tartışmaktadır. Bu farklı çerçevelerde toplumsal gerçeklik ayrı ontolojik kategoriler içerisinde ele alınmakta ve ekonomik, politik ve mekansal olanın içiçe birlikteliğinden oluşan toplumsal gerçeklik fetişistik tek boyutlu analizlere konu edilmektedir. Bölgesel kalkınma mefhumu üzerine bu sorunlu hakim ele alış biçimine rağmen, “sanayileşmeyi engelleyeceği ve kalkınma getirmeyeceği”, “mekansal planlamada kademelenme sorunu yaratacağı” ya da “kamuyu tasfiye ettiği ve tüm iktidarı sermayeye devrettiği” yönünde eleştirel değerlendirmeler de dile getirilmektedir. Ne var ki bunlar önsel olarak olumluluk atfettikleri “kalkınma”, “planlama” ve “kamu” gibi kavramlar ile analize başlamakta ve sözü edilen kavramları üreten toplumsal ilişkileri yadsıma eğiliminde olmaktadır. Dolayısıyla bu değerlendirmeler eksik, ve eksik olduğu ölçüde, toplumsal gerçekliğin bütünsel bilgisini sunamayan analizlere dönüşmektedir. Bu nedenle burada öncelikle toplumsal gerçekliği, hem ekonomik, politik ve mekansal boyutlarıyla hem de içerdiği temel ilişkileriyle birlikte düşünebilecek bir kavramsal çerçeve oluşturmaya önem verilmiştir. Tarihsel-coğrafi materyalizm olarak nitelendirilebilecek bu çerçevede, toplumsal gerçeklik kapitalist toplumsal ilişkilerin sosyo-mekansal çelişkileri temelinde oluşturulan ölçeksel işbölümü ilişkileri ve onların aldığı ekonomik-politik biçimler olarak kavranmıştır. Ayrıca bu biçimlerin sözkonusu çelişkiler içerisinde açığa çıkan aktörlerin yürüttüğü mücadeleler ve oluşturdukları politik projeler yoluyla ortaya çıktığı ileri sürülmüştür.

Bu çerçevede bölgesel kalkınma meselesine bakıldığında, kapitalist birikim

27 Öte yandan yasada son anda küçük bir değişiklik yapılarak yerel sermaye sınıfları ile güçlü temsiliyet ilişkileri olan il özel idaresi Meclisi başkanlarının da ajansların yönetim kuruluna doğrudan katılımı sağlanmıştır. AKP hükümetinin bu sınıfların eleştirilerini dikkate alma heveslisi olduğunu gösteren bu durum, ne var ki, ajansların görev ve yetkilerinde bir değişikliğe taşınmamıştır.

sürecinin belirli bir aşamasında ölçeksel işbölümü ilişkilerinin bu ilişkilerin değişik momentlerinde yer alan sınıf aktörleri tarafından belirli doğrultu(lar)da yeniden yapılandırılması/ölçeklendirilmesi sonucu gündeme geldiği görülmektedir. Bu aşama, sermayenin uzun vadeli kar krizine yanıt olarak para ve ticari sermayenin uluslararasılaşması temelinde geliştirilen neoliberal projenin “başarısızlıklarını” 1990’larda sürdürülemez bir noktaya varması ile yakından ilişkilidir. Ulus-altı bölgesel kalkınma paradigması, dünya ölçeğinde işleyen sermayenin değersizleşme tehdidi karşısında daha üretken sermaye biçimlerine yönelme zorunluluğunu hissettiği sözkonusu eşikte gündeme getirilmiştir. Nitekim Türkiye’deki birikim sürecinin dinamikleri incelenirken görülmüştür ki, neoliberal politikaların kriz dinamiklerinin yoğunlaştığı 1990’lı yılların ortasından itibaren bölgesel kalkınma mefhumu yeniden hatırlanmış, ve bu yönde çeşitli girişimler belirmeye başlamıştır. Bu bağlamda *bu çalışmanın vardığı temel sonuçlardan birisi, bölgesel kalkınma olgusunun AKP hükümetinin güncel politik ve kültürel bir amacına indirgenemeyecek nitelikte ve kapitalist birikim süreci ve onun çelişkili dinamikleri ile içiçe olduğudur.*

Bununla birlikte sermaye sınıflarının bölgesel kalkınmaya yönelik farklılaşan değerlendirmeleri, daha çok sermayenin bölgesel kalkınma eğilimlerinden söz etmek gerektiğini ortaya koymaktadır. Kalkınma Ajansları Yasası etrafındaki mücadeleler, hem yerli sermaye sınıfları arasındaki farklılaşmaları hem de bu sınıfların uluslararası sermaye ile ilişkilerinde değişen işbirliği ve çatışma dinamiklerini açığa çıkarmaktadır. Ayrıca yasa etrafındaki mücadeleler -neoliberal retoriğin aksine- sermaye sınıfları için devletin *sine qua non* bir nitelik arzettiğini, devlet iktidarının birikim stratejilerinin için bir parçası olduğunu açıkça göstermiştir.

Yerli sermaye sınıflarına bakıldığında, TÜSİAD’la örtüşen kapitalist sınıfların ithal ikameci ve neoliberal dönemde elde ettikleri ulusal ölçekte çeşitlendirilmiş (para, meta ve üretken sermaye biçiminde) birikimleriyle uluslararasılaşma çabasında oldukları ve ürkek “küresel sermaye” denemelerine yöneldikleri görülmektedir. Bununla birlikte TÜSİAD’ın, sözkonusu süreçte rekabet gücünü artırmak için başvurduğu alt sözleşme ilişkileri ve yeni birikim kaynaklarını ulus-altı bölgesel coğrafyalarda aradığı anlaşılmaktadır. Birikim sürecinin genişleyen mantığının bir sonucu olarak yerellikler temelinde ortaya çıkan yeni sermaye sınıfları ise, bu coğrafyalarda ucuz emeğe dayalı sınıf ilişkileriyle sağladıkları birikimi daha üretken biçimlere dönüştürmeye çabalamaktadır. Bu sınıflar ulus-altı bölge coğrafyaları içerisindeki doğal ve toplumsal kaynaklar üzerinde daha etkin ve yoğun bir kontrol sağlayacak bir politik güç talep etmektedir. Bununla birlikte uluslararası sermaye de ekonomik-politik bölgeselleşme sürecine özel bir ilgi ile yaklaşmaktadır. Gerek OECD ve Dünya Bankası gerekse, daha belirgin biçimde, AB merkezli teşvik/baskı ve uygulamalar, uluslararası sermayenin kendi değersizleşme dinamiklerini aşma arayışında ulus-altı bölge coğrafyalarını üretken sermaye biçimine dönüşme alanı seçtiğini işaret etmektedir.

Öte yandan sermaye sınıflarının farklı kaygılarla ulus-altı bölge coğrafyalarına

yönelirken sadece yeni ölçeksel işbölümü ilişkileri oluşturmadıkları, aynı zamanda kendi aralarında işbirliği ve çatışma alanlarını yeniden tanımladıkları görülmektedir. Örneğin neoliberal politikaların yerli hakim sınıf aktörü TÜSİAD, uluslararası ölçekte rekabetini güçlendirmek için bölge coğrafyalarına yönelirken toplumsal gücünü zayıflatacak bir ölçek değişiminden sakınmakta ve kendisini daha etkin bulduğu ulusal ölçeğin temel alındığı bir bölgeselleşme talep etmektedir. TÜSİAD'ın bu stratejisi ise, ilginç bir biçimde, uluslararası sermayenin daha dolaysız biçimde bölge coğrafyalarına erişimi hedefleyen ölçeksel işbölümü stratejisi ile çatışmaktadır. Öte yandan bu noktada yerellikler temelli yeni sermaye sınıfları ise, başka bağlamlarda rekabet baskısı yarattıkları nedeniyle eleştirdikleri uluslararası sermaye ile daha fazla işbirliği peşinde olmaktadır. Nitekim MÜSİAD ve TÜRKONFED, yasa karşısında taleplerini ulus-üstü süreçlere referansla (örneğin, "AB sürecinin bir gereği" biçiminde) dile getirmeye özen göstermişlerdir.

Bununla birlikte sınıf aktörlerinin bölge ölçeğine yönelik bu farklı yönelimleri nihayetinde devlet etrafında ifade edilmekte ve değişik politik projelere/mücadelelere kaynaklık etmekte ya da eklenmektedir. Kalkınma Ajansları Yasası, hem devletin kurumsal mimarisini hem de devlet-toplum/ekonomi ilişkilerini birikim dinamikleri lehinde köklü biçimde yeniden biçimlendirmeyi hedefleyen politik bir girişimdi. Ancak sermaye sınıfları arasındaki çatışma ve mücadeleler içinde biçimlenen Yasa, öngörülenin gerisinde, oldukça sınırlı görev ve yetkileri sahip, ulusal ölçekte merkezi karar alma süreçlerini kolaylaştırıcı yerel aygıt biçiminde bir BKA modeli ortaya çıkardı. Bu durumun incelikli analizi, başka alanlarda da izlenmesi gereken, ilginç sonuçlara işaret etmektedir. İlki, Türkiye'deki ekonomik-politik yeniden yapılanma süreçlerini IMF, ABD ya da AB gibi uluslararası aktörlerin tercihleri etrafında değerlendirmenin, toplumsal gerçekliğin sadece eksik değil aynı zamanda hatalı açıklaması olacağıdır. Kalkınma Ajansları Yasası örneği, Türkiye'de yerli sermaye sınıflarının devlet-toplum ilişkilerini radikal biçimde değiştirecek bir düzenlemenin peşinde olabileceği ve bunun için uluslararası aktörlerle sıkı işbirliğini talep edebileceğini göstermiştir. Ayrıca büyük patronların (TÜSİAD) kendi birikim sürecini zayıflatacağını düşündüğü noktada uluslararası sermayenin isteklerine mesafeli durabileceğini ve bu doğrultuda isteklerine uygun düzenlemeleri gerçekleştirebilecek bir sınıf aktörü olduğunu ortaya koymuştur. İkincisi, bir diğer hakim açıklama biçimi olan "merkez-çevre" yaklaşımının yerleşik merkezi iktidarı "bürokratik devlet geleneğine" atfederek toplumsal sınıflar içerisindeki kaynaklarını ıskaladığıdır. Kalkınma Ajansları Yasası örneği, merkezîyetçi devlet iktidarı örgütlenmesinin TÜSİAD'ın birikim stratejilerinin içkin bir parçası olduğunu ortaya koymuştur. Bu durum, "ekonomik" ile "politik" olan arasındaki içsel ilişkiyi göstermenin yanı sıra, bu içsel ilişkinin belirli bir mekansallığı/ölçeksel ilişkiyi de barındırdığını göstermektedir. Üçüncüsü, ortaya çıkan araştırma ve tanıtım yapmak ile sınırlı BKA modelinin birikim süreçlerinin genel olarak talep ettiği üretken ser-

maye yatırımlarını örgütleme kapasitesinin oldukça uzağında olması ile ilişkilidir. Genel olarak sermayenin ihtiyacı ile ayrı ayrı sermaye sınıflarının taleplerin arasındaki farka işaret ettiği ölçüde bu açı, Türkiye’de sermaye sınıflarının derin bir ayrışma içerisinde bulunduğunu belirlemektedir. Bu ayrışmanın, TÜSİAD ile yerel-likler etrafında gelişen MÜSİAD başta olmak üzere yeni sermaye sınıfları arasında, uluslararası sermayenin de dahil olacağı süreçlerde, işbirliği ve çatışma sınırlarının yeniden belirleneceği çeşitli ekonomik ve politik biçimler içerisinde ilerleyeceğini öngörmek mümkündür. Dolayısıyla sözkonusu ayrışma içerisinden doğan bölgesel kalkınma modelini, bazı çalışmaların yaptığı biçimde sermayenin gerektirdiği yeni mekansal düzenleme tarzı olarak açıklamak mümkün gözükmemektedir. Aksine bu haliyle sermayenin kriz dinamiklerini derinleştirici etkilerinden söz etmek daha anlamlı olacaktır.

Bu çerçevede bu çalışmanın vardığı bir diğer temel sonucunu şöyle özetleyebiliriz: *Türkiye’de ortaya çıkan bölgesel kalkınma yaklaşımı, ulus-altı bölge coğrafyasına yönelik uluslararası sermayenin, uluslararasılaşmış yerli sermayenin ve uluslararası pazarlara eklenmeye çalışan yerel sermayenin geliştirdiği üç farklı ölçeksel işbölümü stratejisinin güç ilişkileri bağlamında ortaya çıkardığı politik biçimdir. Bu bakımdan, ne teknik-organizasyonel bir yapılanma ne de yapısal bir düzenlemedir; aksine, güç mücadelelerinin biçimlendirdiği yeni bir devlet ölçeğidir. Dolayısıyla hem işbölümü ilişkilerinin çelişkilerine için hem de sermaye sınıf aktörleri arasında yeni çatışmalara gebe dir.*

Öte yandan ortaya çıkan bölgesel kalkınma yaklaşımı emekçi sınıflar açısından dikkatle incelenmesi gereken dinamikler taşımaktadır. Çatışmalı birikim uğraklarına sahip olmalarına karşın sermaye sınıflarının tümünü bölgesel kalkınma mefhumu üzerinde ortaklaştıran, sunduğu *apolitikleştirilmiş sınıf ilişkisi* olmaktadır. Kalkınma Ajansları sermayenin küresel hareketliliği karşısında ulus-altı bölgeleri ekonomik gelişme alanları olarak tanımlayarak, emekçi sınıfların olası taleplerini kolayca bastırabilmektedir: “herhangi bir aşırı talep sermayenin başka bölgelere kaçmasına neden olabilir ve bölge ekonomisine zarar verebilir”. Üstelik bölgelerarası yarışma fikriyle ajanslar, hem örgütlü mücadele alanlarını parçalamakta hem de hem çalışan sınıfları daha fazla rekabete yönlendirmektedir. Bu da sermayenin emek üzerindeki tahakküm gücünün yoğunlaşması ve içselleşmesinin yolunu açmaktadır.

Bununla birlikte ajansların kapitalist birikim süreçlerinde şekillendirilmiş sözkonusu genel özelliklerinin Türkiye’nin bazı özgül çatışma dinamikleriyle ilginç eklenmeler üretmesi mümkün gözükmemektedir. Yaptığımız görüşmede TÜSİAD temsilcisi, yakın dönemde gerçekleştirilecek tarım reformunun yol açacağı göç dalgalarının büyük kentlere varmadan engellenmesi gerektiğini ve ajansların bölgesel ekonomik merkezlerin oluşturulmasını sağlayarak bu süreçte oldukça önemli bir görev üstleneceğini beklediklerini ifade etmişti. Ortaya çıkan BKA mo-

delinin TÜSİAD'ın sözünü ettiği ölçüde 'bölgesel gelişme merkezleri' oluşturmaktan uzak olduğu açıktır. Bu nedenle ajansların bölge coğrafyasındaki doğal ve toplumsal kaynakları birikim süreçlerine tahvil ederken, emek üzerinde daha doğrudan bir kontrol ve disiplin aygıtına dönüştürülmesi güçlü bir olasılıktır. Son aylarda çeşitli sanayi odalarının başını çektiği "bölgesel asgari ücret" uygulaması talebi, kalkınma ajanslarının referans alınacağı böylesi bir sürece işaret eder gözükmektedir. Üstelik bu talep, yerleşik ölçeksel işbölümü ilişkilerine doğrudan bir meydan okuma olmadığından, TÜSİAD ile diğer yerli sermaye sınıfları arasında bir işbirliği biçimine dönüşme potansiyeli taşımaktadır.

Öte yandan, sermayenin bölgesel kalkınma eğilimlerinin etnik-kültürel meselelerin eşitsiz gelişme süreçleriyle içiçe geçtiği "Kürt sorunu" etrafında yerleşik konumları değiştirecek, ekonomik ve politik bağlamlar oluşturmaya yönelmesi yüksek bir olasılıktır. Nitekim AKP hükümetinin bugünlerde "GAP'ı yeniden canlandırmak" söylemiyle başlattığı yatırım çekme projesi, sözkonusu sorunun kapitalist ilişkilerin toplumsal olanı parçalayan ve yabancılaştıran dinamikleri altında yeni kalıplara döküleceğini haber vermektedir. Başta yerel/bölgesel olmak üzere değişik ölçeklerde alıcılarının hazır olduğu anlaşılan bu proje yeni sömürü süreçleri ve dışlama teknolojilerinin yolunu açacaktır. Dolayısıyla bu mesele üzerine toplumsal eşitlik, özgürlük ve adalet ekseninde bütünleştirici başka bir proje tüm emekçi sınıflar için acil bir gündem olmalıdır. Tekeli (2008), kendisinin deyimiyile, "Doğu+Kürt sorununda" bu tür bir karşı projeyi küreselleşme dinamikleri ve AB'nin çoğulcu değerleri etrafında uzlaşmacı demokrasi biçiminde düşünmektedir. Ne var ki, gerek küreselleşme olarak anılan dinamiklerin gerekse AB politikalarının kapitalist ilişkilere içkin ekonomi-politik biçimler olduğunu önceki bölümlerdeki tartışmalarımızda görmüştük. Bu nedenle sözkonusu karşı-proje, Tekeli'nin "üçüncü yol" modeliyle küresel kapitalizme eklemlenme önerisini değil, anti-kapitalist bir kolektif-demokratik varoluş biçimini hedeflemelidir. Bu ise birikim ilişkilerinin birden çok coğrafyada işleyen ekonomik ve politik biçimleri arasında bağları kavrayan, yerel-ulusal-küresel olan arasında kurulan fetişistik karşıtlıkları aşmayı hedefleyen ve her düzeyde emeğin özgürlüğünün peşinde olan bir ölçeksel politikayı gerektirmektedir. ■

Kaynaklar

- AEP (2003), *T.C. 58. Hükümet Acil Eylem Planı*, Ankara.
- Aglietta, M. (1979) *A Theory of Regulation*, (trans. D.FernBach), London: New Left Books.
- Akçay, Ü. (2007) *Kapitalizmi Planlamak: Türkiye'de Planlama ve DPT'nin Dönüşümü*, SAV: İstanbul.
- Amin, A. (1999) "An Institutional Perspective on Regional Economic Development", *International Journal of Urban and Regional Research*, 23: 365-378.
- Arı, A. (2006) "Güneydoğu Anadolu Projesi ve Türkiye Sosyo-Ekonomisindeki Yeri", F.A.Arı (der.), *Bölgesel Kalkınma Politikaları ve Yeni Dinamikler* içinde, İstanbul: Derin, 237-279
- Ataay, F. (2001) "Türkiye Kapitalizminin Mekansal Dönüşümü", *Praksis*, 2, 53-96.

- Başbakanlık (2003) *Değişim için Yönetimde Değişim*, Ankara.
- Bayramoğlu, S. (2005) *Yönetişim Zihniyeti: Türkiye'de Üst Kurullar ve Siyasal İktidarın Dönüşümü*, İstanbul: İletişim.
- Bolat, Ö. (2007) "Türkiye'den Dünyaya Uzanan 17 Yıllık Başarı Öyküsü: Model STK MÜSİAD", *KobiEfor*.
- Brenner, N. (1998) "Between Fixity and Motion: Accumulation, Territorial Organization and the Historical Geography of Spatial Scales", *Environment and Planning D*, 16: 459-481.
- Brenner, N. (2004) "Urban Governance and the Production of New State Spaces in Western Europe: 1960-2000", *Review Of International Political Economy*, 11 (3): 447-488.
- Bryan, D. (1995) *The Chase Across The Globe: International Accumulation and the Contradictions for Nation State*, UK: Westview Press.
- Bugra, A. (1995) "Cumhuriyet Dönemi Girişimcilik Tarihi ve YDH", *Toplum ve Bilim*, 66: 29-44.
- Buğra, A. (1998) "Class, Culture and the State: An Analysis of Two Turkish Business Associations", *International Journal of Middle East Studies*, 30(4): 521-539.
- CEC (2002) *Regular Report on Turkey's Progress Towards Accession*, Brussel, 09.10.2002.
- CEC (2005) *Regular Report on Turkey's Accession*, Brussel, 09.11.2005.
- Cox, K. (2002) "Globalization, the regulation approach and the politics of scale" A.
- Herod and M. Wright (eds.), *Geographies of Power: Placing Scale* içinde, UK: Blackwell.
- Dolu, Ş. (2005) "Yokuş Yukarı Yüzüş", *15.yılında MÜSİAD: 1990-2005*, 8-16.
- DPT (2000) *8.Beş Yıllık Kalkınma Planı: 2001-2005*, DPT:Ankara.
- DPT (2003) *Bölge Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu ve Görevleri Hakkında Kanun Tasarısı 1*, Ankara
- DPT (2005), *9. Kalkınma Planı:2007-2013*, DPT:Ankara.
- Dulupcu, M. (2005) "Regionalization for Turkey: An Illusion or a Cure", *European Urban and Regional Studies*, 12(2): 99-115.
- Eraydın, A. (1992) *Post-Fordizm ve Değişen Mekansal Öncelikler*, Ankara: ODTÜ.
- Eraydın, A. (1998) Sermaye Birikim Sürecinde Kentler, *DeFTER V*, ss.133-153.
- Eraydın, A. (2004) *Yeni Sanayi Odakları:Yerel Kalkınmanın Yeniden Kavramsallaştırılması*, Ankara: ODTÜ.
- Eraydın, A. (2006) *Değişen Mekan*, Ankara: Dost Kitabevi.
- Ercan, F. (1999) "Sermaye Birikimi Sürecinde Bölgesel Kalkınma-Planlama ve Anadolu Sermayesi", *Ekonomie Durum*, 6: 2-54.
- Ercan, F. (2002) "Çelişkili Bir Sureklilik Olarak Sermaye Birikimi", *Praksis*, 5: 25-76.
- Ercan, F. (2005) "Türkiye 'de Kapitalizmin Süreklilik İçinde Değişimi (1980-2004)", *İktisat Dergisi* 452.
- Ercan, F. (2006) "Bölgesel Kalkınmada Değişim: Devlet Merkezli Bölgesel Kalkınmadan Piyasa Merkezli Bölgesel Birikime", F. A. Arı (der.), *Bölgesel Kalkınma Politikaları ve Yeni Dinamikler* içinde, 45-116.
- Ersoy, M. (2003) "Merkezi ve Yerel Yönetimlerin Yeniden Yapılanmasına İlişkin Taslakların Getirdikleri", *Planlama Dergisi*, 4: 41-46.
- Gough, J. (1991) "Structure, System and Contradiction in the Capitalist Space Economy", *Environment and Planning D*, 9: 433-449.
- Gough, J. (1992) "Workers' Competition, Class Relations, and Space", *Environment and Planning D*, 10: 265-286.
- Gough, J. (2004a) "Changing Scale as Changing Class Relations: Variety and Contradiction in the Politics of Scale", *Political Geography*, 23: 185-211.

- Gough, J. (2004b) "The Relevance of the Limits to Capital to Contemporary Spatial Economics For an Anti-Capitalist Geography", *Antipode*, 36 (3), ss. 512-526.
- Gough, J. (2006), Jamie Gough ile Söyleşi, *Praksis*, 15: 13-48.
- Göymen, K. (2000) "Bölgesel Kalkınmada Yerel İdareciliğin Rolü", *TESEV Bölgesel Kalkınma Politikası* içinde, TODAİE: Ankara.
- Gunn, R. (1989) "Marxism and Philosophy: A Critique of Critical Realism", *Capital and Class*, 37: 87-116.
- Gülalp, H. (1993) *Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet*, İstanbul: Belge.
- Güler, B. (1992) *Yerel Yönetimler: Liberal Yaklaşımların Eleştirisi*, TODAİE:Ankara.
- Güler, B. (1996) *Yeni Sağlık ve Devletin Değişimi:Yapısal Uyarlama Politikaları*, TODAİE:Ankara.
- Güler, B. (2003) "İkinci Dalga: Siyasal ve Yönetimsel Liberalizasyon", *A.Ü. SBF GETA Tartışma Metinleri*, özel sayı 59.
- Halkier, H. vd. (2002) *Regional Development Agencies in Europe*, London: Routledge.
- Harvey, D. (1999[1982]) *The Limits to Capital*, London and NY: Verso, Second Edition.
- Jessop, B. (1990) *State Theory: Putting The Capitalist States In Its Place*, Cambridge: Polity Press.
- Jessop, B. (1994) "Post-Fordism and the State" A. Amin (ed.), in *Post-Fordism: A Reader*, Oxford, 251-79.
- Jessop, B. (2000) "The Crisis of the National Spatio-Temporal Fix and The Tendency of Ecological Domination of Globalizing Capitalism", *IJURR*, 24: 322-60.
- Jessop, B. (2002) "Liberalism, Neoliberalism and Urban Governance: A State-Theoretical Perspective", *Antipode*, 34(3): 472-452.
- Kayasü, S. vd. (2003) *Yerel/Bölgesel Ekonomik Kalkınma ve Rekabet Gücünün Artırılması: Bölgesel Kalkınma Ajansları*, İstanbul Ticaret Odası: İstanbul.
- Keating, M. (1998) *The New Regionalism in Western Europe*, Cheltham: Edward Elgar.
- Kendir, H. (2005), "TÜSİAD ve Bölge Politikaları", M.Turan (der.) *Bölgesel Kalkınma Ajansları:Nedir Ne Değildir?* içinde, Ankara: Paragraf, 281-288.
- Keskinok, C. (2003) "Türkiye'nin (Ulusal Devletine Karsi) Yeniden Yapılanmasında Yerel Yönetim Reformu", *Planlama Dergisi*, 4: 51-55.
- KİGEM, (2003) *'Liberal Reformlar' ve Devlet*, Ankara: KİGEM.
- TBMM (2005) Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun Tasarısı ve Avrupa Birliği Uyum ile Plan ve Bütçe Komisyonları Raporları, <http://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem22/yil01/ss920m.htm>, indirme tarihi: 05.10.2005.
- Köse, A. ve A. Öncü (2000) "İşgücü Piyasaları ve Uluslararası İşbölümünde Uzmanlaşmanın Mekansal Boyutları: 1980 sonrası Dönemde Türkiye İmalat Sanayi", *Toplum ve Bilim*, 86: 72-90.
- Krugman, P. (1991) *Geography and Trade*, Cambridge MA: MIT Press.
- Lovering, J. (1999) "Theory Led by Policy: the Inadequacies of the 'New Regionalism' (illustrated from the case of Wales)", *International Journal of Urban and Regional Research*, 23: 379-395.
- MacLeod, G. (2001a) "Beyond Soft Institutionalism: Accumulation, Regulation, and Their Geographical Fixes", *Environment and Planning A*, 33(7): 1145-1168.
- MacLeod, G. (2001b) "New Regionalism Reconsidered: Globalization and the Remaking of Political Economic Space", *International Journal of Urban and Regional Research*, 25 (4): 804-829.
- Müftüoğlu, B. (2005) "Yerel Yönetimlerin Yeniden Yapılandırılması ve KOBİ Temelli Bölgesel/Yerel Dinamikler", F. Ercan and Y. Akkaya (der.), *Kapitalizm ve Türkiye: Kapitalizm, Tarih ve Ekonomi II* içinde, Ankara: TSBD: 361-387.

- MÜSİAD (2004) *2003 yılı Değerlendirilmesi, 2004 yılı Beklentileri: MÜSİAD'ın Ekonomik Yeniden Yapılanma Önerileri*, İstanbul: MÜSİAD.
- MÜSİAD (2005a) *Türkiye Ekonomisi 2005*, Araştırma Raporları, İstanbul: MÜSİAD
- MÜSİAD (2005b) *AB Müzakere Sürecine Doğru Türkiye Ekonomisi: Bölgesel-Sektörel Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, İ.Öztürk (der.), Araştırma Raporları, İstanbul: MÜSİAD.
- MÜSİAD (2007) *Türkiye Ekonomisi 2007: Adil, Şeffaf ve Rekabetçi Bir Ekonomiye Doğru*, İstanbul: MÜSİAD.
- OECD (1997) *The OECD Report on Regulatory Reform*, Paris: OECD.
- OECD (2002) *Türkiye'de Düzenleyici Reformlar*, Paris: OECD.
- OECD (2004) *Small and Medium Sized Enterprises in Turkey: Issues and policies*, Paris: OECD.
- Ohmae, K. (1995) *The End of Nation States: The Rise of Regional Economies*, New York: Free Press.
- Özdemir, Ş. (2006) *MÜSİAD: Anadolu Sermayesinin Dönüşümü ve Türk Modernleşmesinin Derinleşmesi*, Ankara: Vadi.
- Özsaruhan, E. (2005) "Sunuş", *Türkiye'de ve Dünya'da Bölgesel Kalkınma Ajansları Konferansı, yayımlanmamış konferans metni* içinde, 22-23 Eylül 2005, Bilkent Oteli, Ankara.
- Özüğurlu, M. (2005) *Anadolu'da Küresel Fabrikanın Doğuşu: Yeni İşçilik Örüntülerinin Sosyolojisi*, Ankara: Halkevleri Emek Çalışmaları Merkezi.
- Peck, J. ve A.Tickell (1994) "Searching for a New Institutional Fix: the After-Fordist Crisis and the Global-Local Disorder", A.Amin (der.) *Post-Fordism: A Reader* içinde, New York: Blackwell, 280-315
- Roberts, J.M. (2001) "Realistic Spatial Abstraction? Marxist Observation of a Claim within Critical Realist Geography", *Progress in Human Geogaphy*, 25 (4): 545-567.
- Sabancı, Ö. (2004) "Kamu Reformunda Dikkate Alınması Gerekenler", *Görüş*, 58: 8-10.
- Şengül, H.T. (2001) *Kentsel Celiski ve Siyaset*, Ankara: WALD.
- Şengül, H.T. (2003) "Yerel Devlet Sorunu ve Yerel Devletin Donusumunde Yeni Egilimler", *Praksis*, 9: 183-220.
- Smith, N. (1993) "Homeless/Global: Scaling Process" J. Bird. (der.), *Mapping the Futures: Local Cultures, Global Change* içinde, London and NY: Routledge.
- Sönmez, M. (2007) *Doğu-Güneydoğu'nun Artan Yoksulluğu ve Çözüm: Barış*, <http://eski.bianet.org/static/dogu2.pdf> indirilme tarihi:15.12.2007.
- Sönmez, M. (1998) *Bölgesel Eşitsizlik Türkiye'de Doğu-Batı Uçurumu*, İstanbul: Alan.
- Storper, M. (1997) "Territories, Flows, and Hierarchies in the Global Economy", in K. R. Cox (der.), *Spaces of Globalization* içinde, New York: Guilford Press, 19-44.
- Storper, M. and R. Walker (1994) *The Capitalist Imperative*, UK: Blackwell
- Swyngedouw, E. (2004) "Globalisation or 'Glocalisation'? Networks, Territories and Rescaling", *Cambridge Review of International Affairs*, 17(1): 25-48.
- Swyngedouw, E. (1997) "Neither Global Nor Local: Glocalization and the Politics of Scale" K. Cox (der.), *Spaces of Globalization* içind, New York: Guilford.
- Tekeli İ, ve G. Menteş (1982 (1976)) "Türkiyede Holdingleşme ve Holding Sistemlerinin Mekanda Örgütlenmesi", İ. Tekeli (der.), *Türkiyede Kentleşme Yazıları* içinde, Ankara: Turhan, 261-297.
- Tekeli, İ. (1982) "Dört Plan Döneminde Bölgesel Politikalar ve Ekonomik Büyümenin Mekansal Farklılaşması", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 369-390.
- Tekeli, İ. (2008) "Doğu+Kürt sorununda Politika Geliştirebilmek için Ne Tür Bir Ön Hazırlığa İhtiyaç Var-

dır?", I.Tekeli (der.), *Türkiyede Bölgesel Eşitsizlik ve Bölge Planlama Yazıları* içinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

TEPAV (2007) *Bölgesel Kalkınma ve Yönetişim Sempozyumu*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi: Ankara.

Turan, M. (2005) (der), *Bölgesel Kalkınma Ajansları: Nedir, Ne Değildir?*, Ankara: Paragraf.

Tünay, M. (2002) "Türk Yeni Sağının Hegemonya Girişimi", çev. N.Güveloğlu ve D.Dinler, *Praksis* 5: 177-197.

TÜRKONFED (2005a) *Tanıtım Kitapçığı*, İstanbul: TÜRKONFED.

TÜRKONFED (2005b) "Kalkınma Ajansları Tasarısı Bir Fırsattır; Heba Edilmemelidir" *Basın Bülteni*, 26.04.2005.

TÜSİAD (1995) *Optimal State*, İstanbul: TÜSİAD.

TÜSİAD (1997) *Yerel Yönetimler*, İstanbul: TÜSİAD

TÜSİAD (2002) *Coğrafya 2002*, İstanbul: TÜSİAD

TÜSİAD (2005a) *Türkiye'de Bölgesel Gelişme Politikaları: Sektör-Bölge Yığılımları*, İstanbul: TÜSİAD

TÜSİAD (2005b) *Türkiye İçin Sürdürülebilir Büyüme Stratejileri Konferansı: Bölgesel Gelişme, Büyümenin Finansmanı, Eğitim ve Büyüme*, Koç Üniversitesi Ekonomik Araştırma Forumu, İstanbul: TÜSİAD.

TÜSİAD (2005c) *TÜSİAD Yönetim Kurulu Başkanı Ömer Sabancı'nın Yüksek İstişare Konseyi Açılış Konuşması*, 20 Aralık Perşembe, Ankara.

TÜSİAD (2007) *Tanıtım*, TÜSİAD:İstanbul.

Uğur, A. ve Alkan, H. (2000), "Türkiye'de İşadamları-Devlet İlişkileri Perspektifinden MÜSİAD", *Toplum ve Bilim* 85: 133-155.

Varhoff, K. (2001) "Türkiye'de İşadamları Dernekleri: İşlevsel Dayanışma, Kültürel Farklılık ve Devlet Arasında", *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik* içinde İstanbul: İletişim, 311-356.

WB (1999) *Entering the 21st century: World Development Report 1999/2000*, New York: OUP.

Yalman, G. (2002) "Tarihsel Bir Perspektiften Türkiye'de Devlet ve Burjuvazi", *Praksis*, 5: 7-24.

Yılmaz, K. (2006) "Eleştirel bir Kalkınma Anlayışına Doğru: Ölçek Sorunu Bağlamında Kalkınmayı Yeniden Düşünmek", *Praksis* 15: 183-206.

Yol-İş (2003) *Kamu Yönetimi ve Yerel Yönetimler Sempozyumu*, 10-11 Ekim 2003, Ankara.